

רבי צבי הירש קאלישר ורבי שמשון רפאל הירש /

מאיר הילדסהיימר

רבי צבי הירש קאלישר¹ (להלן רצה"ק), מאבות התנועה הלאומית וממבשרי הציונות, ביקש לשלב בפעילות ליישוב ארץ-ישראל, לה הקדיש כל מעייניו, את רבי שמשון ב"ר רפאל הירש² (להלן: רשר"ה), מראשי היהדות החרדית בגרמניה. נראים הדברים כי פנייתו הראשונה בנושא זה באה אחר הופעת המהדורה הראשונה של ספרו "דרישת ציון", בשנת תרכ"ב³. פנייתו זו אמנם לא נשתמרה, אך ניתן ללמוד אודותיה מאיגרת ששיגר רצה"ק, ביום ט' באייר תרכ"ב, אל ר' בער אדלר⁴. באיגרת זו⁵ נכללו פרטים הקשורים בנסיון ההידברות עם רשר"ה:

"והנה זה איזה חדשים כתבתי אל הרב המאה"ג⁶ ד"ר⁷ הירש רב דפפד"מ, ושלחתי (כו) [12] עקס⁸ לידו ובקשתיו במכתבי לעורר [רגשת לב אחב"י⁹ לדבר הגדול הזה ובפרט להשתדל עת מצוא לדבר עם] האדון השר הנכבד ירא ד' וויל[ה]עלם ראטהשילד¹⁰. אולי ישים עין חמלה על שוממות חרבות נחלת אבותינו, לשום שפלים

התודה נתונה לרשות המחקר באוניברסיטת בר-אילן על סיועה.

- 1 תקנ"ה-תרל"ה. משנת תקפ"ה ישב בטורן (Thorn) שבמחוז פוזן (Posen). כיהן בה כדיין שלא על מנת לקבל פרס. ראה אודות פעילותו ליישובה של ארץ-ישראל, מרדכי אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, תל-אביב תשל"א [להלן: אליאב], עמ' 66-68, 81-83, ובביליוגרפיה המצויינת שם.
- 2 תקס"ח-תרמ"ט. החל בשנת תרי"א כיהן כרבה של הקהילה הדתית הנפרדת בפרנקפורט ע"נ מיינ. ראה בדבר גישתו ליישוב ארץ-ישראל, אליאב, עמ' 75-77, 90-91.
- 3 הספר הודפס בעיר ליק. נראה שהופיע, לכל המאוחר, בחודש אדר. שכן בחודש זה נדפס בעתון "המגיד", שאף הוא הופיע בליק, במדור "בשורת ספרים", מאמר אודות הספר. ראה: המגיד, שנה ששית, גליון 7, י"ב באדר תרכ"ב, עמ' 56.
- 4 תקמ"ה-תרכ"ו. כיהן כדיין בקהילת פרנקפורט ע"נ מיינ, בה שימש, כאמור, רשר"ה ברבנות.
- 5 נדפסה בספר: הכתבים הציוניים של הרב צבי קאלישר, בעריכת ישראל קלויזנר, ירושלים תש"ז [להלן: כתבים], עמ' קפ-קפ"ב. השוואת הנדפס למקור העלתה מספר שיבושים, אשר יוקפו בסוגריים עגולים. הנוסח במקור יכונס בסוגריים מרובעים. כתב-היד שמור בארכיון ציוני מרכזי, ירושלים (סימולו: A 9/54). התודה על הרשות להשתמש בו.
- 6 = המאור הגדול.
- 7 למעשה לא נשא רשר"ה בתואר דוקטור. הוא למד שנה אחת, בשנת תקפ"ט (1829), באוניברסיטה בבון ע"נ ריינ. ראה: מרדכי ברויאר, פרקים מתוך ביוגרפיה, בקובץ: הרב שמשון רפאל הירש משנתו ושיטתו, ירושלים תשכ"ב, עמ' 13-14.
- 8 = עקסמפלרים, טפסים.
- 9 = אחינו בני ישראל.
- 10 שמעון וולף (קרל ווילהלם) רוטשילד (תקמ"ח-תרס"ו). החל בשנת 1855 עמד, יחד עם אחיו מאיר-קרל,

למרום¹¹, לעשות פרי קודש הלולי' באה"ק¹². הלא גם מבני האומות א"י¹³ קדוש יאמרו לארצנו, ויעשו התפעלות לזה (כאשר גם יורש עצר מלכות ענגלאנד נסע שמה לשום עין חמלה לארצינו¹⁴), ואנחנו מגדולי בני¹⁵ נעמוד מרחוק¹⁶?"

תשובתו של רשר"ה כוששה לבוא. רצה"ק הביע תמיהתו על-כך. אמנם נכון היה לדון את רשר"ה לכף זכות, מחמת שאינו חושב לפעול כמבוקש, אך הוסיף: "למה (צריך) [צדיק] כמותו יכלים צורבא מרבנן כמוני". ר"ב אדלר נתבקש לשאול את רשר"ה אם עלה ברוחו לפעול בדבר. לא נותרו פרטים העשויים ללמד את שפעל בכך ר"ב אדלר.

בשנת תרכ"ד חזר ופנה רצה"ק לרשר"ה. דומה, על יסוד הנאמר בראש האיגרת המתפרסמת להלן, כי זו פנייתו השניה לרשר"ה¹⁷. מן הנאמר בתחילתה עולה כי עד אותה עת לא נודעה לרצה"ק תגובת רשר"ה לפנייתו הראשונה אליו. רצה"ק שטח מאמרים שונים מהתלמוד, מהמדרש ומהזוהר, המלמדים, לדעתו, על ההכרח בפעילות ליישוב הארץ. יש לשער כי הנימוקים האמורים נראו מכריעים בעיניו. רשר"ה נתבקש לפרסם בכתב העת "ישורון"¹⁸, מהותה של "חברת ישוב ארץ ישראל"¹⁹. בתשובתו — בה ציין כי השיב בזמנו לפניית רצה"ק אליו — גילה רשר"ה הסתייגות מן הפעילות ליישוב הארץ. הוא עצמו מחזיק בשיטה המסורה, והיא הקפדה בשמירת תורה ומצוות, וציפיה לגאולה. אין להניח כי עובדת

בראש הבנק המשפחתי בפרנקפורט. תמך במפעלי צדקה בארץ-ישראל, אך הסתייג מן הנסיונות לעידוד ההתיישבות והחינוך. ראה: אליאב, עמ' 124, 283.

11 על-פי איוב ה, יא.

12 = בארץ הקודש.

13 = אינם יהודים.

14 במאמר 1862 הגיע לארץ-ישראל, בספינה מלכותית, הנסיך מוולס, שהיה אחר-כך לאדוארד השביעי (1841-1910). ראה: A.L. Tibawi, British Interests in Palestine, 1800-1901, London 1964, p. 139. וראה גיימס פין, עתות סופה, ירושלים תש"ס, עמ' 256-257, 502 (בהערה).

15 = בני-ישראל.

16 שיבושים נוספים שנפלו בנדפס: עמ' קפ, שו' 2: אור ימינו, צ"ל: אחר ימינו. עמ' קפא, שו' 2: וחבריו, צ"ל: וחביריו. שו' 3: וכאמר, צ"ל: וכאמור. שו' 5: אחר המלה אשר, צ"ל: שרי. שו' 10: בעזרנו, צ"ל: בעזרינו. שו' 18: צריך, צ"ל: צדיק. שו' 20: שאר, צ"ל: שארי. עמ' קפב, שו' 3: רשכבה"מ, צ"ל: רשכבה"ג. קלויזנר פירסם, אחר האיגרת האמורה, איגרת של רצה"ק לר' חיים מרדכי זילברמן מפלאצק, וציין כי נכתבה כנראה באותו זמן בו נכתבה קודמתה, שכן סיומן דומה (כתבים, עמ' קפב). קביעה זו טעונה בדיקה. האיגרת אל רח"מ זילברמן — אשר, אגב, נכתבה בקולמוס שונה מאשר רעותה — קודמת לאיגרת אל ר"ב אדלר. האיגרת לרח"מ זילברמן נכתבה על פני 2 1/2 עמודים מחוברים יחדיו (המדובר בגליון ניר בגודל "פוליו" אשר קופל במחציתו, ונוצרו ארבעה עמודים). רצה"ק החל לכתוב האיגרת לר"ב אדלר בעמוד הרביעי. בשולי העמוד החל בכתיבת הקטע המסיים את האיגרת האמורה, וזה לשונו: "ע"כ עתה באתי וכו' מעבר לדף". במחצית הריקה, בעמוד השלישי, סימן רצה"ק מתחת לסיום איגרתו אל רח"מ זילברמן קו מפריד, ולאחריו חזר וכתב את מלות הפתיחה של הקטע הנדון ("ע"כ עתה באתי"). וסיים כתיבתו. כללו של דבר, קטע זה אינו קשור כלל לאיגרת אל רח"מ זילברמן. מהדיר חספר חזר והדפיסו בטעות בסוף האיגרת האמורה.

17 אמנם אין לקבוע בכך מסמרות. רשר"ה באיגרתו בשנת תרמ"ו, המובאת להלן, כתב כי רצה"ק פנה אליו "יותר משלשה וארבעה פעמים", ואחר שהשיבו חדל בכך. הכוונה, כנראה, לתשובתו של רשר"ה המתפרסמת להלן. אם כך, יתכן שהיו פניות נוספות של רצה"ק אשר לא הגיעו לידינו. ושמה לא דייק רשר"ה עד כדי כך בדבריו שנכתבו כעבור למעלה מארבעים שנה מאז שהתרחשו.

18 רשר"ה ערך את כתב העת "ישורון", אשר הופיע בפרנקפורט ע"נ מיין בשנים תרי"ד-תר"ל (1854-1870).

19 חברה זו נוסדה בשנת תר"ך (1860) בפרנקפורט ע"נ אודר, על-ידי ר' חיים לוריא (תקפ"א-תרל"ח). ראה אודותיה: ג. קרסל, החברה הראשונה ליישוב ארץ ישראל, ציון, ז', תש"ב, עמ' 197-205; קלויזנר, מבוא לכתבים, עמ' 46-48, 51-52; אליאב, עמ' 128-133; יוסף שלמון, תגובות הציבור המסורתי ל"חברת ישוב ארץ ישראל" (1860-1864), ספר שרגא, ירושלים תשמ"ב, עמ' 15-39.

קיומם של מספר יהודים המקורבים למלכות, מהווה אות לגאולה — כפי שסבר רצה"ק — שכן ברובם המכריע אין הם שומרי מצוות. לא בהם יבחר הקב"ה כשליחים. יש להקל העוני והמחסור בהם משוקעים היושבים בארץ, אולם אף זאת נתון בקשיים עקב התנאים השוררים בה. על כל אלה נוסף החשש מפני חילול שבת וביטול מצוות התלויות בארץ, על-ידי עובדי האדמה. עם זאת, הבהיר רשר"ה, נמנע הוא מלפרסם דעתו ברבים, ולא ביקש לכפותה על אחרים, כרצה"ק ובני חבורתו, או להטיל בהם דופי.

על אף תשובתו השלילית של רשר"ה לא הירפה רצה"ק ממאמציו להשפיע, ולוא בעקיפין, על רשר"ה כי יפעל ליישוב הארץ. ביום ב' ויצא — ד' בכסלו — תר"ל פנה ר' אברהם יעקב לוי²⁰ (להלן: ראי"ל) באיגרת מפורטת אל רשר"ה, בה ביקש לשכנעו כי ירתם לפעילות למען ארץ-ישראל. בדבריו ציין כי פנה "אל איזה גדולים להתוכח עמם בדבר קנין אדמת הקודש". לאחד מהם כתב כי דעת רשר"ה "איננה בטח כי ברור הדבר בלי שום ספק שמצוה להתאמץ בדבר הזה". ראי"ל הוסיף: "ולא ידעתי כי הגדול הזה ידע מאז דעת רום הדרת גאונו שיחיי". רב זה כונה, קודם לכן באיגרת זו, על ידי ראי"ל "איש קדוש, אחד מגאוני זמננו יחי". גדול ליהודים²¹ ושמעו הולך בכל המדינות²², ואוהב נאמן בלב ונפש אל מעכתה²³, וכל מעשיו ודבריו רק לש"ש²⁴ ונקיים המה מכל מחשבת חוץ²⁵. מתברר שרב זה פנה קודם לכן באיגרת, המתפרסמת להלן, לראי"ל, וביקשו כי ישפיע על רשר"ה שיפרסם בכתב העת "ישורון" דברים אודות יישוב הארץ.

מיהו אותו אדם. באיגרת זו סתם הכותב ולא פירש. נראה שראי"ל שכח דברי עצמו. באיגרת ששיגר לרשר"ה חודשים ספורים קודם לכן, ביום ה' שלח — כ"ד בסיון — תרכ"ט, כתב:

"הרב הגאון המפורסם וכ' מו"ה²⁶ צבי הירש קאלישר מק"ק²⁷ טהארן, בכל פעם אשר יכתוב אלי מבקש ממני להעיר און "האיזראעליט"²⁸ שיהי' לו לעזרה בדבר קנין אדמת הקודש באה"ק. לכן גם פה אעתיק דבריו. אולי יש את נפש מעכת"ה להעיר לב המתנדבים במכתב "הישורון".

בהמשך דבריו העתיק את דברי רצה"ק באיגרתו מיום ל"ג למב"י — (=למנין בני ישראל) י"ח באייר — תרכ"ט. הקטע המצוטט מהווה את רובה המכריע, להוציא משפט

20 ראי"ל לויין כיהן החל בשנה האמורה כרבה של קהילת מרגונין (Margonin) במחוז ברומברג (Bromberg). קודם לכן כיהן כרבה של קהילת לנדסברג (Landsberg) במחוז פוזן. כך עולה מאיגרותיו לרשר"ה המובאות להלן. ובדומה מאיגרת קודמת שלו לרשר"ה, בשנת תרכ"ג, בה דחה בתקיפות חשד שהועלה נגדו, כאילו הוא משתייך לכת הרפורמים (אוסף זנגר, 4/ז).

21 על-פי מגילת אסתר י, ג.

22 על-פי מגילת אסתר ט, ד.

23 = מעלת כבוד תורתו הרמה.

24 = לשם שמים.

25 הוראה מושאלת שמשמעותה מחשבה זרה. כמקור המדובר במחשבת פיגול — חוץ לזמנו או חוץ למקומו — הפוסלת בקרבן (ראה זכחים כח, א).

26 = מורנו הרב.

27 = מקהילה קדושה.

28 העתון "איזראליט" (Der Israelit) הופיע במגנצא, בעריכתו של הרב מאיר ליהמן (תקצ"א-תר"ן) רבה של קהילה זו, בשנים תר"ך-תר"ן (1860-1890). העתון התמיד בהופעתו עד שנת 1938. בפרק הזמן בו נכתבה האיגרת הנידונה של רצה"ק, ולאחריו, גילה העתון ועורכו עמדה מסוייגת כלפי הפעילות ליישובה של ארץ-ישראל. ראה כתבים, מפתח השמות, בערך: לעהמאן מאיר. וראה אליאב, עמ' 64-65, 172-173.

הסיום, של איגרת "אחד מגאוני זמננו", המובאת במילואה באיגרת המאוחרת של ראי"ל, הנדפסת להלן²⁹.

באיגרת זו, המאוחרת, ציין ראי"ל כי התלבט כשלושה חודשים אם להביא לידיעת רשר"ה את הדברים הקשורים בו. כלומר, שתי תגובות רצה"ק לאיגרת רשר"ה לראי"ל. איגרת זו של רשר"ה היא מענהו לפנייתו של רצה"ק, באייר תרכ"ט, אל ראי"ל – אשר העבירה, כאמור, לרשר"ה – , כי רשר"ה יפרסם דברים אודות "קנין אדמת הקודש" בכתב העת "ישורון". לבסוף הכריע לכותבם לו. נימוקיו: א. כל דבריו ומעשיו של הרב כותב האיגרת נקיים מכל דופי. ב. ראי"ל העיד על עצמו כי ביום בו כתב את איגרתו האמורה, עיין תחילה באיגרתו של רשר"ה אליו. בסיומה נאמר "אם שגיתי בזה ד' הטוב יכפר בעד". מכך הסיק מקבלה: "נראה בעליל כי לא גזר אומר שבוודאי הדבר כך הוא, רק לפי אומדנא". כן הוסיף כי בעת שפנה לרשר"ה בבקשה האמורה "לא ידעתי עוד דעת מעכתה"ק בדבר קנין אדמת הקודש".

מסתבר שהפנייה המחודשת נגרמה בעקבות קבלת איגרת מחברת "כל ישראל חברים", בדבר הקמת בית ספר לעבודת אדמה בארץ-ישראל³⁰. רצה"ק ראה בכך, עם כל הסתייגויותיו ממגמות החברה, נדבך ביישוב הארץ. ראי"ל, אליו היפנה, כאמור, רצה"ק איגרתו, נתבקש לקרוא לרשר"ה לתת לכך פרסום מעל דפי "ישורון". רשר"ה בתשובתו, ביום ד' בתמוז תרכ"ט, גילה התנגדות בוטה לשיתוף פעולה עם חברת כ"ח, אשר ראשיה אינם נאמנים לתורה³¹. דברים אלו גררו שתי תגובות מפורטות של רצה"ק, אשר נכתבו בו בחודש. עיקרן: רשר"ה שוגה בהשקפתו, ובכך גורם לידי עיכוב בגאולת הארץ. בגללו נמנע ווילהלם רוטשילד, בן קהילתו, מלפעול בתחום זה. ראשי החברה האמורה אכן אינם נימנים על מקיימי מצוות, אבל רבה חשיבותם בפעילות למען כלל-ישראל. מה עוד שהם התחייבו שלא לעשות דבר בארץ-ישראל כנגד הדת, וברצונם למנות רב אשר ישגיח על קיום מצוות התלויות בארץ ושמירת השבת. אף הפעם לא הגיעו לידינו ידיעות אם הגיב רשר"ה לנאמר. דומה כי בחודש מרחשוון תר"ל נמנע, כנראה, רצה"ק מלהיפגש עם רשר"ה. רצה"ק ניצל מסעו בגרמניה, לרגל וועידת כ"ח שהתקיימה בברלין בחודש אוקטובר 1869, כדי לבקר במספר קהילות³². בשתי קהילות שוחח עם רבניהן. בברלין עם ר' עזריאל הילדסהיימר³³, ובהלברשטאט עם ר' צבי בנימין אויערבך³⁴. בקהילה זו קיים שיחה גם עם

29 הקטע המובא מכיל את הפסקה: "ואודיעהו... לדבר זה". המשפט שהושמט מכיל את בקשת רצה"ק כי רשר"ה יפרסם הדברים בכתב העת "ישורון". מסתבר שלא נכלל מאחר שראי"ל עצמו העלה, כאמור, בקשה זו קודם לכן. שינויי לשון הקיימים בנוסח הקטע בשתי האיגרות יובאו להלן בהערות 182, 183, 188, 191.

30 רצה"ק פירסם איגרת זו, מיום י"ז בשבט תרכ"ט בחתימת אלברט כהן, ב"המגיד", שנה י"ג, גליון 8, י"ג באדר תרכ"ט, עמ' 62. וראה הערה 184.

31 על סירוב רשר"ה להצטרף לפעילות עם חברת כ"ח ראה במאמרו של אאמו"ר שליט"א, חלוף מכתבים בין הרב ע. הילדסהיימר זצ"ל ובין הרב ש"ר הירש זצ"ל בעניני ארץ ישראל, המעין, כרך א', גליון ב', תשרי תשי"ד, עמ' 48-50; מרדכי אליאב, אגרות רבי עזריאל הילדסהיימר, ירושלים תשכ"ו, עמ' 107-108.

32 ראה מאמרו "כל עצמותי תאמרנה", המגיד, שנה י"ג, גליון 47, ד' בטבת תר"ל, עמ' 373.

33 תק"פ-תרנ"ט. החל בשנת תרי"ד כיהן כרבה של קהילת אייזנשטאט, ומשנת תרכ"ט כרבה של קהילת "עדת ישראל" בברלין (משנת תרל"ד גם כראש בית המדרש לרבנים). ראה בדבר פעילותו ליישוב ארץ-ישראל, אליאב, עמ' 92-119. וראה הערכת ר"ע הילדסהיימר את רצה"ק, פעולותיו וספרו דרישת ציון [להלן: ד"צ]. במאמרו בשנת 1885, in: *Die Palästinafrage und ihre Geschichte*, Frankfurt am Main 1923, S. 207-209, *Gesammelte Aufsätze...*, וראה להלן הערה 75.

34 תקס"ח-תרל"ב. החל בשנת תרכ"ג כיהן כרבה של קהילת הלברשטאט. במאמרו האמור צויין כי בפגישה

ר' יוסף הירש³⁵. בפרנקפורט ע"נ מיין פגש בפליקס זאקס³⁶, אולם לא ציין שבא בדברים עם רב הקהילה רשר"ה.

איגרת נוספת, ואחרונה הידועה לנו, היפנה רצה"ק לרשר"ה, והפעם במישרין, כנראה בחודש אב תרל"ב³⁷. המניע לכתיבת האיגרת היה משלוח "פאסטשיק" (=צ'ק הנשלח בדואר) לרשר"ה. "ואגב" הודיע רצה"ק על מאויו לעלות לארץ-ישראל, כדי לקיים מצוות יישוב הארץ ומצוות התלויות בארץ, "ולהושיב נדיבי עבודה. כי לא כאשר חשב מכ"ת אז שעם קרעמי³⁸ חלקינו". המדובר, כמסתבר, בהתנגדותו האמורה של רשר"ה לחברת כי"ח. רצה"ק ציין כי בעצה אחת עמו, בדבר התיישבות בארץ-ישראל ועיבוד אדמותיה, מצויים ר' אליהו גוטמאכר³⁹ ו"גדולי רוסי" (שכתביו) [שכתביו] הרבה בידי שרוצים לקנות אקציען⁴⁰ לצורך זה". חולשתו של רצה"ק מונעת ממנו לעלות לארץ-ישראל, אך הביע תקוותו כי יתאפשר לקנות חלקות אדמה רבות "במקח השוה". לבסוף העלה פנייה, כדוגמת אלו שבאיגרותיו האמורות בשנים תרכ"ד ותרכ"ט, כי רשר"ה יניע את רוטשילד לעמוד בראש הפעולה, ולקנות מניות. רצה"ק נקב בסכומים שבידו לצורך זה. בהוסיפו: "ויבוצע הדבר (וישועת) [לישועת] ארץ בזה. ואדוני יזכה לאור עולם ואין סוף". תגובת רשר"ה לא נמסרה. מכל מקום רוטשילד לא מילא אחר הבקשה האמורה.

מאמצי השכנוע החוזרים ונשנים של רצה"ק להשפיע על רשר"ה כי יטה שכם לפעילות למען יישובה של ארץ-ישראל, לא נשאו, איפוא, פרי. רצה"ק לא מנה את רשר"ה בין היראים והחרדים "השרידים שבארץ אשכנז" המסורים ליישוב הארץ⁴¹. רשר"ה התמיד בהסתייגותו מן העשייה לארץ-ישראל, שרצה"ק היה על מחולליה. לימים גלל רשר"ה פרשת קשריו עם רצה"ק, באיגרת ששיגר ביום ט' למב"י — כ"ד בניסן — תרמ"ו, לר' יעקב ליפשיץ⁴²:

הסכים רצ"ב אויערבך לפעילות רצה"ק ליישוב הארץ. וראה בדומה כתבים, עמ' שה. 35 תקס"ט-תרל"א. ראה בדבר פעילותו ליישוב ארץ-ישראל, אליאב, עמ' 123. רצה"ק דיווח כי ר"י הירש, אשר היה פעיל בעיקר בעניני צדקה, גילה נכונות לפעול גם להתיישבות בארץ, אלא שתחילה פנה לבירור פרטים לקונסול הפרוסי בירושלים. ואכן, ביום 1 בנובמבר 1869 שיגר איגרת זו. ראה: מרדכי אליאב, הישוב היהודי בארץ-ישראל בראי המדיניות הגרמנית, תל-אביב תשל"ג, עמ' 21-22. 36 בנקאי. בנו של ר' יחיאל מיכל זק"ש מברלין. שיתף פעולה עם רצה"ק בעניני יישוב הארץ. ראה: כתבים, מפתח השמות, בערכו.

37 נדפסה בכתבים, עמ' שסז-שסח (וראה עמ' שפא). בגוף האיגרת לא צויין התאריך. אך מיקומה בפנקס טיוטת ההעתקות של רצה"ק, בין איגרות שנכתבו בחודש אב תרל"ב, מעלה שנכתבה במועד האמור. כך משתמע גם מהשוואת הדברים אודות חולשתו המונעת ממנו לעלות לארץ-ישראל, הנזכרת באיגרת הנידונה ובקודמת לה, שנכתבה ביום ב' באב תרל"ב. אגב, הפסוק המצויין בראש האיגרת ("כי טוב לי הסתופף וגו'") הובא בצורה חפזית. הנוסח המדויק: כי טוב יום בחצריך מאלף בחרתי הסתופף בבית אלקי מדור באהלי רשע (תהלים פד, יא). — השוואת הנוסח הנדפס למקור (ארכיון ציוני מרכזי, A9/54) העלתה מקצת שינויים. המכונס בסוגרים עגולים הינו הנוסח הנדפס, ובסוגרים מרובעים נוסח כתב-היד.

38 אדולף (יצחק) כרמיה (תקנ"ו-תר"ס). בשנת 1864 נבחר כנשיא כי"ח. רשר"ה הביע הסתייגות מאישיותו, בצינו שילדיו הוטבלו לנצרות. ראה "המעין" (כמצויין בהערה 31), עמ' 48-49.

39 תקנ"ד-תרל"ה. החל בשנת תר"א כיהן כרבה של קהילת גרץ (Graetz) במחוז פוזן. נודע כמקובל וכבעל מופת. פעל במשותף עם רצה"ק ליישוב ארץ-ישראל. ראה: אליאב, עמ' 68-71.

40 מניות. והשווה דברי רצה"ק, בספרו דרישת ציון, בדבר קניית שטחים בכספי חברת ישוב ארץ-ישראל, או על יסוד "אקציען, כי בלי ספק בהמשך זמן יוצמח מזה פרי בריוח" (עמ' צט). — וראה בדבר "גדולי רוסי", הנזכרים קודם לכן, כתבים, עמ' שמז-שמח.

41 כתבים, עמ' רטז. הדברים נכתבו בחודש אלול תרכ"ג. וראה יעקב כץ, לאומיות יהודית, ירושלים תשל"ט, עמ' 287.

42 תקצ"ח-תרפ"א. שימש כמזכירו של ר' יצחק אלחנן ספקטור בקובנא. האיגרת נדפסה בספרו מחזיקי הדת,

"הנה ע"ד מהר"צ קאלישער ז"ל לא נודע לי ולאנשי בריתי מאומה, ואין לתמוה על זה כי אני הייתי מתנגד מוחלט למה"ו קאלישער ז"ל בענין זה, אשר יותר משלשה וארבעה פעמים כתב אלי ושלח כתביו וחבורתו והפציר בי לעמוד לראש עצתו בענין ישוב א"י, עד אשר לבסוף בא אלי בתוכחות עלי און כאלו אני מעכב הגאולה⁴³ וכו', ובקשתיו להרף ממני בדבר זה. כי את אשר המה למצוה גדולה יחשובו היא בעיני עברה לא מעט⁴⁴, ואם כן אי אפשר כלל לבא בזה לעמק השוה עמו, וכתבתי אליו טעמי ונמוקי אז מצאתי מנוחה ממנו וכו' וכו'".

האיגרות המתפרסמות להלן שמורות באוסף זנגר, במכון לחקר יהדות הגולה, באוניברסיטת בר-אילן (סימולן: 1/ו, 2/ו, 42/ט). התודה נתונה על הרשות לפרסמן.

א. רצ"ה קאלישער לרש"ר הירש, י"ד בשבט תרכ"ד

ב"ה טהארן יום ג' יד שבט חירות⁴⁵ ל'

שפעת שלו' ורב ברכה לאדוני ידידי הרב המאור הגדול החכם השלם צדיק ותמים ד"ר⁴⁶ הירש אב"ד פפד"מ נ"י⁴⁷

תדרכי נפשי עוז⁴⁸ לבוא לפניו עוד הפעם במכתבי זאת. כי באמת פליאה דעת מני⁴⁹, מדוע השיב אחור ימינו⁵⁰ מתת תשובתו אלי? זה שנתיים כתבתי למכ"ת⁵¹ ושלחתי לו עשרה עקס⁵² מן ספרי דרישת ציון⁵³, מלבד אחד לו ואחד לשלוח ע"י עושי רצונו להאדון הצדיק שר וגדול בארצן ווילהעלם ראטהשילד⁵⁴ נ"י. גם ספרי אמונה ישראל⁵⁵ שלחתי לכם, ולמה תכלימוני להשליך דברי אחר גו⁵⁶, מבלתי השב מפני הכבוד. ואם אדוננו לכף זכות, כי שמי לא נודע לו⁵⁷, יחשבני לאחד הפוחזים אוהבי חדשות לעורר רעיון זר לא שעררה מימי

פיטרקוב תרס"ג, עמ' 35-36. ר"י ליפשיץ ציין כי האיגרות המצויות תחת ידו הן "כפי שהם כתובים בעצם כתיבת יד קדשם" (עמ' 5). שני משפטים הודפסו בהדגשה ("אני... ז"ל", "כי... מעט"). ניתן לשער כי ההדגשות הן מעשה ידי ר"י ליפשיץ. כך קיים גם ביתר האיגרות המכונסות בספרו. הדגשת משפטים שהנאמר בהם נראה בעיניו כנושא חשיבות יתירה.

43 השווה ללשון רצה"ק באיגרתו ביום כ"ט בתמוז תרכ"ט, הנדפסת להלן, אודות רשר"ה: "הוא כמעט המעכב את גאולת אדמת הקודש מחורבנה".

44 השווה לדברי רשר"ה בתשובתו לרצה"ק, בשנת תרכ"ד, הנדפסת להלן: "ואת אשר לבכו למצוה וגם חובה גדולה יחשוב, לקט שכלי לא כן ידומה".

45 = תרכ"ד. יום ג' חל ב"א בשבט, ולא ב"ד כמצויין.

46 ראה הערה 7.

47 = נרו יאיר.

48 על-פי שופטים ה, כא.

49 על-פי איוב מב, ג.

50 על-פי איכה ב, ג.

51 = למעלת כבוד תורתו.

52 ראה הערה 8.

53 ראה הערה 3.

54 ראה הערה 10.

55 חלקו הראשון של הספר אמונה ישראל הופיעה בקרוטושין בשנת תר"ג. הספר מוקדש לבחינת היחס בין אמונה לבין פילוסופיה. — ההדגשה במקור.

56 על-פי ישעיה לח, יז.

57 על-פי שמות ו, ג.

קדם⁵⁸. הלא הי' לו לידע מן ספרי אמונה ישרה כי רק הפך אמונה ויראה כל מגמת⁵⁹. וגם מספרי מאזניים למשפט על חושן המשפט⁶⁰, שלא קטל קניא באגמא⁶¹ אנוכי, ואשר כל עמלי בתורתנו הקדושה מבלי קיבול פרס, ולא כבוד התורה⁶². וגם הי' יכול לידע מן הפלפולים שהיו לי עם רבינו הגדול רשכבה"ג מו"ה עקיבא איגר זצוקל⁶³, כי לא דבר רק הוא⁶⁴ אשר עלה ברעיונו, כפי אשר הועתק בספרי הקטן הנ"ל⁶⁵.

ובגם חשבתי למשפט כי חזקה שליו עושה שליחותו⁶⁶ שליחא דמצוה, אשר בקשתיו למסור ספרי ודבריי אל האדון ראטהשילד הנ"ל (וימחול לי בכנותי לו שליח. תלילה להשתמש בכתרה של תורה בשם שליח, רק כהני כהנים לאו שלוחי דידן רק שלוחי דרחמנא⁶⁷ באמור לו הקרב לי קרבן לד', ואין לך קרבן יותר מזה הקרב אל הקודש). וגם ע"ז⁶⁸ לא השיב לי מאומה? הוזה האיש אשר מלאה הארץ פרי חסדו, ולי אף פרי עטו לא נטה? וכלא נחשבתי לו⁶⁹? וגם מן עשרת ספרי לא הודיעני בחסדו מה נעשה כמו? לא כה

58 על-פי דברים לב, יז.

59 בהקדמה לספר ציין רצה"ק כי הקדים הוצאת ספרו זה "קטן הכמות ורב האיכות" לשאר כתביו, באשר אברו אנשי אמונה, ונתמעטו דורשי האלוקים באמת (עמ' ת).

60 חלקים ראשון ושני של הספר מאזניים למשפט ומשנה אחרונה על חושן משפט הופיעו, בכרך אחד, בקניגסברג בשנת תרט"ו. הספר מכיל בירורי הלכות, דעות הראשונים והאחרונים, "והראות מקום להכרעת הדין". החלקים שהופיעו מקיפים את הסימנים א'-מ"ב. בשער ספרו אבן בוחן (קרוטושין תר"ג), המכיל כדוגמה חלק מספרו מאזניים למשפט על סימן פ"ט, קבע רצה"ק כי לספר זה "משפט הבכורה". אולם הוא יקדים לו, מיד אחר הופעת "אבן בוחן" את "אמונה ישרה", עקב מימדי הצנועים וחשיבותו. "ואולי באותן הימים ימצאו חתומים גם על ספרי הגדול מאזניים למשפט". יצויין כי בשולי בירור במסכת כתובות, הוסיף רצה"ק לחתימתו שמות ספריו, בהקדמת מאזניים למשפט על-פני אמונה ישרה (תבונה, חוברת ד', תרכ"א, עמ' מז).

רצה"ק לא הזכיר את פירושו "יציאת מצרים" להגדה של פסח, אשר הופיע בווארשא בשנת תרכ"ד, כלומר בשנה בה נכתבה האיגרת שלפנינו. ואכן, הספר הופיע אחר כתיבת האיגרת. אישור הצנזור, הנדפס בצד הפנימי של שער הספר, נושא את התאריך 16 Lutego 1864, כלומר ט' באדר תרכ"ד.

61 חותך קנים (שבת צה, ב). פירוש רש"י: חותך קנים מן האגס הוה לא ידע לפרש משנה. וראה בדומה דברי רצה"ק בשנת תרל"ב (כתבים, עמ' שסא-שסב). בראש החלק הראשון של הספר מאזניים למשפט הובאו דברים, בשבח הספר, של ט"ו רבני קהילות או חברי בית-דין, אשר נימנו על החתומים לקניית הספר. בראש החלק השני נוספו דברי י"ג רבנים אחרים. ספר זה פירסם שמו של רצה"ק בעולם התורה. ראה, למשל, דברי ר' יעקב צבי מקלנבורג (מחבר "הכתב והקבלה"): "בו יראו כל חכמי לב דעתו הגדולה בחכמת התורה לפלפל בשיטת הפוסקים עד בואו לעומקו של הלכה" (מדבריו בהסכמתו לספרו של רצה"ק ד"צ, כתבים, עמ' יז. — איזכורי הספר להלן מכוונים למהדורה זו). ובדומה קביעתו של אברהם מאיר לונץ כי הספר הוציא שם מחברו בין רבני אשכנז (לוח ארץ-ישראל, שנה שניה, ירושלים תרנ"ו, עמ' 131). אשר על-כן בהסתייגות יש לקבל עדותו של נחום סוקולוב, לפיה לקח ספר זה את לבו בסגנונו הנעים ובחריפותו הבינונית (בספרו אישים, ירושלים תשי"ח, עמ' 59).

62 רצה"ק סירב ליטול כהונה רשמית של רב. כיהן בקהילתו טורן כדיין שלא על מנת לקבל פרס, למעלה מחמשים שנה (המגיד, שנה י"ח, גליון 42, י"ז בחשוון תרל"ה, עמ' 372).

63 תקכ"ב-תקצ"ח. החל בשנת תקע"ד כיהן כרבה של קהילת פוזנא. רצה"ק נימנה על תלמידיו. — רשכבה"ג מו"ה... זצוק"ל = רבן של כל בני הגולה, מורנו הרב... זכר צדיק וקדוש לברכה.

64 על-פי דברים לב, מז.

65 בר"צ נכלל חילוף איגרות בין ר"ע איגר לבין רצה"ק, בדבר הצעתו של רצה"ק לחידוש הקרבת קורבנות ציבור בירושלים בזמן הזה (עמ' עט-צג).

66 עירובין לא, ב.

67 ראה נדרים לה, ב.

68 = על זה.

69 על-פי בראשית לא, טו.

עשו לי שארי גאוני הזמן. הגאון אדלער⁷⁰ מלאנדאן השיב לי מהר ואמר שהענין נכבד בעצם לקיים המדרש ונטעתם שתעסקו במטע תחלה⁷¹, רק שיש בו צד קושי מן הצוררים (וגם זה נתברר כעת שאין קול פחדים באזנינו⁷²). וכן הגאונים באמבערגר⁷³, הילדסהיימער⁷⁴. כולם אמריהם נכוחים בידי⁷⁵. גם גאוני ארץ הקדושה באו במחלפות מכתבים עמי כמבואר בהלבנון⁷⁶. אך אורח אדוני עמי בזה לא אדע מה אידון בי'?

והנה כעת שמעתי ע"י ד"ר לוריא מפפד"א⁷⁷ כי ירא מעכ"ת נ"י שיתעכבו עי"ז מלשוב בתשובה. ע"ז אשיב אמרי לו. חדא הרי בסנהדרין צו וצח פלוגתא דר"א ור' יהושע אם תולה בתשובה. ובסוף שתק ר"א והודה לר' יהושע שאינו תולה בתשובה⁷⁸. וכן אמר שמואל שם דיו לאבל שיעמוד באבלו. פירש"י ל"א דיין לישראל צער גלות אפי' בלא תשובה נגאלין עכ"ל. ואמר ר' אבא שם אין לך קץ מגולה יותר מזה [שנאמר⁷⁹] ואתם הרי ישראל ענפיתם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל⁸⁰. וזה רק ע"י עשות מטע ועבודה באה"ק.

אוצר החכמה

70 ר' נתן אדלר (תקס"ג-תר"ן). החל בשנת תר"ה כיהן כרבה של אנגליה.

71 בספרו ד"צ כתב רצה"ק כי רבה חשיבותה של מצוות הנטיעה בארץ. הסכים לכך ר"נ אדלר, על יסוד המדרש [ויקרא רבה פכ"ה, ג]: "כי תבואו אל הארץ ונטעתם [ויקרא יט, כג] לא תתעסקו אלא במטע תחילה" (עמ' נא).

72 באגרת רצה"ק אל ר"ב אדלר, בשנת תרכ"ב, הובא בשם ר"נ אדלר הספק אם בני ארץ-ישראל יסכימו למעשה ההתיישבות. רצה"ק הגיב בכתבו שגדולי רבני הספרדים בארץ תומכים ברעיון (כתבים, עמ' קפא). וראה דברי הראשון לציון ר' חיים דוד חזן (תקנ"א-תרכ"ט), בשנת תרכ"ה, לפיה רבני הספרדים בארץ-ישראל עומדים לימין החברה לישוב ארץ ישראל, בברלין (ראה אודותיה הערה 19), בניגוד למספר אשכנזים "אוהבי העצלות". קלויזנר היפנה לאגרת זו שנדפסה ב"המגיד" (כתבים, עמ' רלב). יצויין כי נדפה גם ב"הלבנון", שנה שניה, גליון 12, כ"ב בסיון תרכ"ה, עמ' 179. בשוליה הוסיף ר' יחיאל ברי"ל, עורך "הלבנון", כי על רח"ד חזן לשלוח אגרת ליהודים בערי אפריקה בדבר תמיכה בחברה.

73 ר' יצחק דב (זליגמן בר) הלוי במברגר (תקס"ז-תרל"ח). החל בשנת תר"א כיהן כרב ראשי של מדינת ווירצבורג. ראה בדבר פעילותו ליישוב הארץ, אליאב, עמ' 63-64, 80. וראה להלן הערה 75.

74 ר' עזריאל הילדסהיימר. ראה אודותיו הערה 33. באגרתו האמורה אל ר"ב אדלר ציין רצה"ק כי קיבל תשובה מ"הגאב"ד הילדסהיים". מהאגרת שלפנינו עולה בבירור כי הכוונה לר"ע הילדסהיימר. בכך יושבה שאלתו של מהדיר הספר (כתבים, עמ' קפא, הערה 6).

75 רצה"ק כתב באגרת לר"ב אדלר, אחר איזכור שמות הרבנים, כי הם השיבו לו למרות ש"לא יכלו למלאות כל בקשתי בגוף הענין" (כתבים, שם). יתכן שהכוונה לתגובתו של רי"ד במברגר, הנזכרת באגרת רצה"ק אליו בשנת תר"ל. לפיה נענה בזמנו לפנייתו של רצה"ק, אם ידע אל-נכון כי המצוות תקויימנה והשבת תישמר כראוי (שם, עמ' שו). וראה לענין זה פניות רצה"ק לרי"ד במברגר בשנים תרל"ג (שם, עמ' תלו). תרל"ד (שם, עמ' תקכו). דומה היתה תגובתו של ר"ע הילדסהיימר, אשר באה לידי רצה"ק — כפי שעולה מאגרתו אליו בשנת תרכ"ג — לפני פסח תרכ"ב. אף הוא גילה הסכמה עקרונית, אך חשש מפני חילול שבת רב-מימדים (שם, עמ' קפת). וראה בדומה, עמ' רנה, שה). טיעונו זה של ר"ע הילדסהיימר העלה רצה"ק בהוספה למהדורה הגרמנית של ד"צ, טורן 1865, עמ' 98. יצויין כי באגרת אל ר"ב אדלר נזכר גם ר' יעקב עטלינגר מאלטונה (תקנ"ח-תרל"ב). נראה שכאן הושמט מאחר שפנייתו כללה תגובה להצעת רצה"ק בדבר הקרכת קורבנות ציבור בירושלים, ולא בעניני יישוב הארץ.

76 המדובר בר' מאיר אויערבך מקאליש (תקע"ה-תרל"ח), רב העדה האשכנזית בירושלים. ראה הלבנון, שנה א', גליון 4, כ"ה באייר תרכ"ג, עמ' 20-21; גליון 8, י"ט באלול תרכ"ג, עמ' 53-55; גליון 10, כ"ח בחשוון תרכ"ד, עמ' 69.

77 ראה אודותיו הערה 19.

78 מחלוקת זו בגמרא הביא רצה"ק בספרו ד"צ, והקדים לה: "ואם יאמר האומר אין הדבר תולה אלא בתשובה" (כתבים, עמ' נד).

79 כך בגמרא.

80 יחזקאל לו, ח.

ומה נעים גורלנו שפסקו הלכה כר' יהושע. שאם הי' תולה בתשובה אי' אפוא התקוה והתוחלת אל התשובה, אם ראינו שבעו"ה⁸¹ התורה מתמעטת בכל יום, והמתפרצים רבו כמו רבו, הכופרים ושוטני התורה בעו"ה יפרוצו אשר יין חמת תנינים⁸² שורש פורה ראש ולענה⁸³. ואיך נקוה לעשות ענבים בכרם ד' אם תמיד יעשו כאושים⁸⁴. ואף אם יעמוד ח"ו מלך קשה כהמן⁸⁵ לא אל ד' יזעקו, כי יאמרו מקרה הוא⁸⁶, כי אין אמונה בעו"ה בדור הזה כ"א מעט מן המעט. וכן אמור במדרש⁸⁷ אם על התשובה אמרין לא אוכל לגואלם ח"ו לעולם. רק בזכות אבות אגאלם, אף בלא תשובה. ודי לו ית' במעט מחזיקי התורה וכוספי⁸⁸ הקודש המתאווים ליום ד' ולקדושת ארצו, רק בזכות זה יגאלו.

ובשנית, הלא נהפוך הוא. אם יתעורר רגשת לב בקרב אחב"י לזכור חבת ירושלים ויבא עת לחננה כי ירצו אבני' ועפרה יחוננו⁸⁹. אז ישימו לב לשוב בתשובה, ויחל רוח ד' לפעמם⁹⁰ לצפות לישועה, ובצפייתם יתעוררו לחנן ולבכות אל אלקינו שישכחם ציונה. והיא התשובה אשר ביחידי סגולה נזכרים ונעשים⁹¹ למרומים ישכוננו⁹². אכן אם יתיאשו מן הגאולה, ויהי' להם ארץ הזאת נחלת אבות, אז ודאי לא יתנו לב לשוב, כי יאמרו אשרינו בארץ הזאת, ואת נימוסי העמים נחפוץ. כי בשלומם אתנו הטוב⁹³ והשלימות, ולא לשלימות עולמי יחפצון⁹⁴.

שלישית, עיקר התשובה היא הכוסף לשוב לא"י, ככתוב בזוה"ק בתיקונים⁹⁵. וכ"ה בס' גורל לד' ⁹⁶ בשם הכלי פז ובעל שתי ידות⁹⁷ ורכינו בתיי⁹⁸ על: ועצת מלאכיו ישרים,

81 = שבעוונותינו הרבים.

82 על-פי דברים לב, לג.

83 על-פי דברים כט, יז.

84 על-פי ישעיה ה, ב.

85 השווה: אמר ליה רבי יהושע אם אין עושין תשובה אין נגאלין אלא הקב"ה מעמיד להן מלך שגזרותיו קשות כהמן וישראל עושין תשובה ומחזירין למוטב (סנהדרין צז, ב). בשנת תרכ"ח קבע רצה"ק כי מן הנמנע שיחזרו כל ישראל בתשובה ביום אחד. גם אם יועמד מלך קשה כהמן יעלה בידו לבצע זאת, רק אם יהיה מלך אחד לכל בני העם. הקב"ה פיזר במכוון ישראל בכל העולם, כדי שאם ימלוך באחת הארצות מלך קשה, יוכלו לנוס למלך אחר, כפי שאכן אירע לנו (כתבים, עמ' רנח).

86 על-פי שמואל א' ו, ט.

87 שמות רבה פט"ו ה: "אמר הקב"ה אם אני מסתכל במעשיהם של ישראל אין נגאלים לעולם אלא למי אני מסתכל לאבותיהם הקדושים שנאמר [שמות ו, ה] וגם אני שמעתי את נאקת בני ישראל וגו' בזכות אבותם אני גואלם". בד"צ ציין רצה"ק כי מדרש זה הובא בספר גורל לד' [כתבי הרב יהודה אלקלעי, ירושלים תשל"ה, כרך ב', עמ' 539] (עמ' נד).

88 מלה זו רווחת עשרות פעמים בכתבי רצה"ק. וראה להלן באיגרת זו, וכן באיגרת מיום כ"ב בתמוז תרכ"ב.

89 על-פי תהלים קב, טו. אגב, רצה"ק נזקק ללשון זו מספר פעמים בספריו ד"צ ושלום ירושלים (עמ' לו, סג, קלה, קנח) וכן בכתביו (עמ' קפא, רל, ועוד).

90 על-פי שופטים יג, כה.

91 על-פי אסתר ט, כח. — ההדגשה במקור.

92 על-פי ישעיה לג, ה.

93 על-פי דברים כג, ז.

94 רצה"ק ראה כ"עקר העברת הדת" את המגמה להידמות לעמים וללכת בחוקותיהם. בכך מערערים יסודות התורה. ראה פירושו "ספר הברית" לבראשית לב, כז. ובדומה בפירושו "יציאת מצרים" להגדה של פסח, עמ' 47, 49. וראה שם, עמ' 87.

95 בדומה כתב רצה"ק בשנת תרכ"ג, בהוסיפו כי כאשר תהיה בארץ קבוצה במספר מסוים, אשר חבריה יעשו תשובה גמורה "יהיה ככל ישראל" (הלבנון, שנה א', גליון 8, י"ט באלול תרכ"ג, עמ' 53-55).

96 זה הלשון בספר גורל לד': "כמ"ש [= כמו שכתוב. ישעיה מד, כו] מקים דבר עבדו ועצת מלאכיו ישרים... כה אמר ה' למשיחו לכורש וגו'. פי' [= פירש] הרבוה) כלי פז ד' קע"ו ע"א, וז"ל: לא יהיה הוא ית' [=

שלא יהא ית' המתחיל כ"א ישראל בתשובה אל הארץ עכ"ל⁹⁹. וכמו שהבאתי בספרי ד"צ מן הספרי: לשכנו תדרשו דרוש ואח"כ יאמר לך נביא¹⁰⁰. וככתוב ברמב"ן הקדוש שם¹⁰¹. וע"י עשותינו ארץ נושבת¹⁰² יתקבצו הרבה מאחב"י א' מעיר וב' ממשפחה כמאמר הנביא¹⁰³, ויד אל יד יתקבצו רבים מאחב"י¹⁰⁴. וכדברי המדרש המובא בספרי דף ט', שכאשר יתיישבו שם הרבה וירבו להתפלל בהר הקודש ישמע הבורא ויקרב הגאולה¹⁰⁵ עכ"ל. וכן איתא בזוה"ק פ' וישלח דף קעב: אם ד' לא ישמור עיר וגו' דא מלכא עלאה דאיהו

יתברך] המתחיל כי אם ישראל. והוא ית' עצת מלאכיו ישרים. ר"ל [= רצונו לומר] כשיבקשו ישראל מאת מלכי הארץ, הקב"ה יטה את לבם לעשות את בקשתם. לאמר [ישעיה מד, כו] לירושלים תושב ולערי יהודה תבניה" (כתבי הרב יהודה אלקלעי, כרך ב', עמ' 532-533). וראה הערה 99. — וכ"ה = וכן הוא.

97 ספר זה אינו נזכר בספר גורל לד'. ושמה התכוון רצה"ק למובא בספר אחר של ר"י אלקלעי, פתח כחודה של מחט, וזה לשונו: "וכן כתב הרב [אברהם חזקוני] שתי ידות [אמשטרדם תפ"ו] דק"ב ע"ג: ושבת עד ה' אלקיך [דברים ל, ב]. כמו שאמרנו שגדולה תשובה שמגעת עד ה' אלקיך [יומא פו, ב]. ושב ה' אלקיך את שבותך [דברים ל, ג]. ר"ל ובלבד שאתה תתחיל לשוב, אז ושב ה' אלקיך את שבותך. ר"ל הבא ליטהר מסייעין לו [שבת קד, א]. אף שאי אתה תוכל לגמור [כל] התשובה כראוי, אעפ"י כן ושב ה' אלקיך [וגו']. הקב"ה מסייע אותך ויגמור התשובה, כי וריחמך. [כי] מצד הרחמנות יעשה הקב"ה ולא מצד החיוב, וקבצך מכל העמים [דברים, שם]. [...] ואתה תשוב [...] ר"ל שאתה תתחיל לשוב [תתחיל לשוב, במקור: בעצמך תשוב ותגמור כל התשובה, ולא תצטרך שאסייע אותך לגמור התשובה] עכ"ל [= עד כאן לשונו] (כתבי הרב יהודה אלקלעי, כרך ב', עמ' 325).

98 גם דברים אלו אינם בספר גורל לד', אלא בפסיקה הקודמת לקטע, המובא בהערה הקודמת, מן הספר פתח כחודה של מחט. וזה לשונו: "כמ"ש רבינו בחיי פ' בהעלותך [במדבר ט, יח] ובנחה יאמר וגו' [במדבר י, לו]: שכל זמן שישאל נאספים אלפים ורכבות לאגודה אחת מדת רחמים עמהם. ואל אלקינו כי ירבה לסלוח, כשנשוב לארצו. כמ"ש [דברים לב, מג] וכפר אדמתו עמו". האיזכור הנדון של הספרים בצורה זו הובא על-ידי רצה"ק בד"צ, עמ' נג.

99 הלשון המדויקת של ר' שמואל לאניאדו בספרו כלי פז (ויניציאה תי"ז): "עצת מלאכיו היא העצה הנכונה שהב"ה [= שהקדוש ברוך הוא] מיעץ את ישראל שובו בנים שובבים [ירמיה ג, יד]... כמו שנאמר בתורה ושבת עד ה' אלקיך. והם יתחילו בעצה זו וקיומה והב"ה ישרים, כמו שנאמר ושב ה' אלקיך את שבותך וגו', ונאמר שובו אלי ואשובה אליכם. וזהו ועצת מלאכיו ישרים, לא יהיה הוא יתברך המתחיל כי אם ישראל, והוא יתברך ויתעלה ישרים" (קעו, א).

100 זה לשון הספרי [דברים, פרשה סב] כפי שהובא בד"צ: "לשכנו תדרשו) דרוש על פי נביא, יכול תמתין עד שיאמר לך נביא. תלמוד לומר לשכנו תדרשו ובאת שמה. דרוש ומצא [צ"ל: ומוצא] ואחר כך יאמר לך נביא, וכן אתה מוצא ברור [צ"ל: בדוד] (עמ' מג. וראה שלום ירושלים, עמ' קמו).

101 דברי הרמב"ן [דברים יב, ה], המצטט את הספרי הנ"ל, הובאו בד"צ, שם, וזה לשונו: "וטעם לשכנו תדרשו שתלכו לו מארץ מרחקים ותשאלו אנה דרך בית ה', ותאמרו איש אל רעהו לכו ונלכה [אל] הר בית ה' [אל בית] אלקי יעקב". על יסוד האמור הסיק רצה"ק כי אין להמתין עד בואו של נביא אשר יקרא לעלות ולדרוש את ד'. אלא עלינו לפעול ככל אשר לאל ידינו. לאחר מכן נזכה בבואו של הנביא. וראה בדומה באיגרת רצה"ק לאנשיל רוטשילד (תקל"ג-תרט"ו), בשנת תקצ"ו (כתבים, עמ' ו. וראה בדומה עמ' רלד).

102 על-פי שמות טז, לה.

103 ירמיה ג, יד. מטבע לשון זה חוזר בכתביו של רצה"ק. ראה למשל ד"צ, עמ' מט, נד, ע.

104 השווה: "אתם תלוקטו לאחד אחד בני ישראל" (ישעיה כז, יב). באיגרת לרוטשילד הבהיר רצה"ק כי משמעות הפסוק היא שלא באחת יבואו כל ישראל לארץ, כי אם לאחד אחד (כתבים, עמ' ה).

105 רצה"ק כתב בד"צ: "וכן בס' שבילי אמונה (פ"א נתיב עשירי) [לר' מאיר אלדבי, מהדורת למברג תרכ"ג, קיג ב] בשם המדרש [המדובר במדרש אבכיר], וזה לשונו: "כי יתנדבו הרבה מישראל תופשי תורה וחסידיים [במקור נוסף: ואנשי מעשה] לבוא [שם נוסף: לדור] בארץ ישראל ולהתישב בירושלים [שם נוסף: עיר הקדש] איש איש כפי נדבת לבו, ונצנצה בו רוח טהרה והכשר חיבת הקודש מארבע פנות העולם אחד מעיר ושנים ממשפחה בהר הקודש [שתי המלים האחרונות אינו במקור] וכאשר יתישבו שם

בונה להאי ביתא תדיר ואתקין לי' אימתי כד סלקין רעותין פולחנין מתתא כדקא יאות¹⁰⁶ עכ"ל. הרי דעיקר תולה ברצון של מטה לפולחנין, ואז הוא ית' חפצינו ישרים. ובאגדת שמואל מובא בילקוט סוף שמואל ב'¹⁰⁷: ויבא גר אל דוד ביום ההוא ויאמר לו עלה הקם וגו'¹⁰⁸ (למאי) [למה] דוד דומה באותה שעה לא' (שמכה) [שהיה מכה] את בנו ואינו יודע למה (משהו) [מכהו] באחרונה א"ל¹⁰⁹ על מקמתא (אנא) [פלוגי] מחיתך¹¹⁰ כך כל אותם אוכלסין שנפלו ע"י שלא תבעו את בנין בית המקדש. והלא דברים ק"ו, ומה אלו שלא ראו את ביהמ"ק כך, אנו על אחת כמה וכמה כו' עכ"ל. הרי לפנינו עון גדול מי שיוכל לעשות ואינו עושה¹¹¹. עוד בילקוט שם סי' קמ"ד: כתוב א' אומר האתה תבנה לי (ה)בית¹¹², וכ' א' אומר לא אתה תבנה [לי] הבית¹¹³ שאין אתה בונה אותה¹¹⁴, אתה שהקדמת¹¹⁵ כבודך לכבודי. כי בשעה שראית¹¹⁶ עצמך יושב בבית ארזים תבעת בנין ביהמ"ק ע"ש¹¹⁷, הרי כי דוד נענש שלא זכה לבנין על שאחרו לבנין ביתו.

וכש"כ מי שיש לו לכבודו תכלית טרקלין-פלטרין רבים ואינו זוכר לשממות ארצינו הקדושה, בהיות לאל ידו לבנות הנהרסות ולנטוע הנשמות¹¹⁸, להצמיח שורש בלבנון¹¹⁹. האם אדמת חוצה לארץ תתן יכולה ועושר רם, וארץ אשר עיני ד' דורש אותה תמיד תהי' שמש נצח? אם עד הנה גפרית ומלח¹²⁰ מנת חלקה, וכעת זרח אור לישראל להופיע קרן ישע¹²¹ אל אדמת קודש, לא יזכרו לבנות מטעים ולשום שפלים למרום¹²² ולהריק שפע

הרבה וירבו להתפלל [הרכה... להתפלל, הנוסח במקור: למען היות לו ניר ויתד נאמן] בהר הקודש בירושלים [...] ישמע [שם: וישמע] הבורא יתברך [שם נוסף: שמו] ויקרב קץ הגאולה". לכך הוסיף רצה"ק כי כל זה יתהווה על-ידי עשות ארץ נושבת. בלא זאת, כיצד יחלץ להתקבץ (עמ' סב-סג. ובדומה עמ' סח).

106 תרגום: זהו מלך העליון שהוא בונה תמיד את בית הזה, ומתקן אותו, ומתי, בעת שעולות כוונות העבודה מלמטה כראוי.

107 סימן קסה. — המכונס בסוגריים עגולים הינו הנוסח באיגרת, אשר שינויי לשון בו, המצויים במקור, הוקפו בסוגריים מרובעים.

108 שמואל א' כד, יח.

109 = אמר ליה.

110 תרגום: על דבר וחפץ פלוני הכיתי אותך.

111 משפט זה כתוב גם בד"צ, עמ' נו (במקום: מ', כתוב: למי), אחר הבאת המדרש האמור, ושם נוסף [בסוגריים מרובעים שינויי נוסח בספר שלום ירושלים, עמ' קמח]: "והמדרש הזה ודאי רומז על דור שלנו. כי בדור שלהם לא היה אפשר להרים ראש בזה בעת שרצו לבטל חס ושלום כל התורה כנודע [שרצו... כנודע, בשלום ירושלים: השמדות והריגות] רק על דור שלנו מרמז שיש מעט יכולת בידנו לעשות [מעט... לעשות, בשלום ירושלים: יכולת בידנו להחל קדושה ראשונה ממטה למעלה היא קדושת הארץ]". וראה המשך הדברים בד"צ, שם. וראה בדומה כתבים, עמ' רל, רלה, רסא.

112 שמואל ב' ז, ה.

113 דברי הימים א' יז, ד. ההמשך במקור: היאך אני מקיים שני מקראות הללו אלא לא אתה תבנה.

114 צ"ל: אותו. ההמשך במקור: האתה תבנה שבנך בונה אותו.

115 שם: הקדמת.

116 כי... שראית, במקור: שמשראית.

117 = עיין שם.

118 על-פי יחזקאל לו, לו. השימוש במטבע לשון זו מצוי במשנתו של רצה"ק. ראה למשל ד"צ, עמ' כט, סד. והשווה דברי ר"א גוטמאכר ורצה"ק בקול קורא, בשנת תרכ"ו: "מי שזכה לעושר רב ולו בנינים כיד השרים, יחשוב אני ובני ביתי שוכנים בפלטרי מלכות, וארץ נחלתנו אשר עיני ד' עליה [על-פי דברים יא, יב] היא בתה וחריבה ושממה מקיום מצותיה" (כתבים, עמ' רמה).

119 על-פי הושע יד, ו.

120 על-פי דברים כט, כב.

121 על-פי שמואל ב' כב, ג.

122 ראה הערה 11.

ברכה לארצינו, ומשם יצוה ד' חסדו¹²³ לכל בני תבל וביותר למיסדיה¹²⁴. ומי יודע אם לא לעת כזאת הגיעו בית ראטהשילד ודומיהן קרוב למלכות¹²⁵. ומי יחוש מזולתם, ומי מבלעדם יוכלון לעשות חיל ליטע שורש בארץ החיים¹²⁶.

ובפ' פנחס דף רנב בר"מ¹²⁷: ראשון לציון הנה הנם ולירושלים מבשר אתן כו'¹²⁸ אלא ארבע גאולות עתידין למהוי לקבל ארבע כוסות דפסח כו'¹²⁹. וקרוב לזה במדרש רבה פ' מקץ¹³⁰. וזה משתוה עם דברי הזוהר פ' וישלח¹³¹ על מי זאת הנשקפה כמו שחר¹³², שנותן ארבע זמנים לגאולה — שחר, יפה כלבנה, ברה כחמה, איומה כנגדלות. הראשונה, כמו שחר, מחט סדקית הרמוז שם¹³³. הוא גאולה תתנו לארץ לאדמת קודש ע"י אתערותא לתתא¹³⁴, והיא הראשונה מן העשר קדושות דמס' כלים¹³⁵ ממטה למעלה. ב', כשנזכה רשות לבנות מזבח, היא יפה כלבנה, אשר בימי שלמה הי' עת מאור הלבנה¹³⁶. ג, אחר

^{לפי החכמה}

- 123 על-פי תהלים מב, ט.
- 124 המדרש מהילקוט והנוסף עליו עד כאן, הובאו — במקצת שינויים — בד"צ, כסמוך לקטע הקודם באיגרת שלפנינו (עמ' נו).
- 125 על-פי אסתר ד, יד. בדומה כתב רצה"ק, בשנת תקצ"ו, לרוטשילד (כתבים, עמ' ב). וכזאת בספריו ד"צ ושלום ירושלים, עמ' לו-לז, מ, טט, צח, קנט. — שאר האישים שנימנו: משה מונטיפיורי (תקמ"ד-תרמ"ה), אשיל פולד (תק"ס-תרכ"ז). במהדורה השניה של ד"צ שולב במקומו אדולף כרמיה. אלברט כהן (תקע"ד-תרל"ז).
- 126 על-פי תהלים נב, ז.
- 127 = ברעיא מהימנא.
- 128 ישעיה מא, כז.
- 129 דברי זוהר אלו נזכרים בד"צ, עמ' קיב, וכן באיגרות של רצה"ק בשנים תרכ"ג (כתבים, עמ' קפז, קפט, קצא, ועוד).
- 130 צ"ל: וישב (פרשה פח, ד), וזה לשונו: "וכוס פרעה ביד, מכאן קבעו חכמים ד' כוסות של ליל פסח. א"ר הונא בשם רבי בניה כנגד ד' גאולות שנאמר במצרים והוצאתי וגאלתי ולקחתי". מדרש זה נזכר בד"צ, עמ' קיב.
- 131 דף קע, א. דברי הזוהר הובאו בד"צ, עמ' לט, מז, וראה עמ' נח, קיב. כן היפנה רצה"ק אליהם באיגרותיו בשנים תרכ"ג (כתבים, עמ' קפט), תר"ל (שם, עמ' שו).
- 132 שיר השירים ו, ו.
- 133 לשון הזוהר: "מי זאת הנשקפה, אלין אינון ישראל בזמנא דקב"ה יוקים לון ויפיק מן גלותא, כדין יפתח לון פתחא דנהורא דקיק ועיר נהורא דקיק [תרגום: אלו הם ישראל, בזמן שהקב"ה יקום אותם ויוציאם מן הגלות, אז יפתח להם פתח אור דק מדק וקטן מאד]". ולהלן: "מי זאת הנשקפה כמו שחר, איהו קדרותא דצפרא [תרגום: שחרית הבוקר, כלומר החשכה הקודמת לאור הבוקר] ודאי איהו נהורא דקיק". הנוסח באיגרת שלפנינו שונה מדברי רצה"ק במהדורה הראשונה של ד"צ (ליק תרכ"ב), ותואם את שייאמר במהדורה השניה (טורן תרכ"ו). במהדורה א' נאמר כי בהיות יהודים קרובים למלכות "כבר הגענו אור יפה כלבנה" (ד, א). נגד זאת יצא ר"מ אויערבך, בשנת תרכ"ג, ורצה"ק הבטיח לשנות ניסוח זה (הלבנון, שנה א', גליון 10, כ"ח בחשוון תרכ"ג, עמ' 69). במהדורה ב' נכתב: "הגענו בע"ה לאור מחט סדקית" (יא, ב).
- 134 "ובאתערותא דלתתא אתער לעילא [תרגום: ובהתעוררות שלמטה מתעורר למעלה]" (זוהר, פרשת ויחי, רלה א, ועוד). כלומר, תחילת הגאולה תבוא באמצעות פעילות בני-אדם, ובעקבותיה פעולת הקב"ה. רעיון יסוד במשנת רצה"ק בסוגיא זו.
- 135 פרק א' משנה ו'. "עשר קדושות הן ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות". במשניות הבאות נימנות הקדושות שלמעלה מכך. בספרו ד"צ קבע רצה"ק כי אם נתחיל בקדושה ראשונה, הקב"ה יסייע בידינו לעלות בהדרגה בכל הקדושות (עמ' נו). וראה בדומה באיגרותיו בשנים תרכ"ג (כתבים, עמ' רטז), תר"ל (שם, עמ' שטז).
- 136 השווה פירוש המלבי"ם ("החרש והמסגר") על שיר השירים, בסופו (אות ג): "בימי שלמה שאז קיימא סיהרא באשלמותא ואז נבנה המקדש התחתון והעליון".

מלחמת גוג יהי' ברה כחמה, אור הלבנה כחמה¹³⁷. ד', תחיית המתים¹³⁸ היא איומה כנגדלות. הן דגלי מלאכי השרת, שהצדיקים הבאים ראשונה לאה"ק יהי' מיד כמלאכי השרת, כנזכר בספרי ד"צ בשם ילקוט ראובני שהבאים ראשונה יעלו חיים ברוחניים לג"ע התחתון כו'¹³⁹. וזה מבואר במקרא שהביא הזוה"ק, שראשון אשר לציון יבואו הנה הנם שם. ואח"כ לירושלים מבשר אתן. וישנו עוד ראיות הרבה, אשר אין להעמיס עוד להטריחו באלה.

ואשנה ואשלש תועליותיה של חברת ישוב א"י¹⁴⁰, כאשר מאז כתבתי¹⁴¹ למעכ"ת. והוא, א' כי יושבי א"י העטופים ברעב כערום ובחוסר¹⁴² לא יהי' עוד עיניהם נטויות אל השלוח מחו"ל לבד, גם שם יצוה ד' את הברכה¹⁴³ להשביעם מטוב הארץ¹⁴⁴ אשר תתן יכולה, וממנה פרים נמצא למו¹⁴⁵. ב', לקיים מצות התלויות בארץ, אשר אם הנביאים נבאוה לה בכל רוחו ונפשו, ועובדי אדמה שם עפ"י המשגיחים עליהם יקיימוה. וכל איש בחו"ל אשר יעזור לזה יהי' גם לו חלק במצות התלויות בארץ, כאלו קיימה בעצמו¹⁴⁶. ג', פעולת ישוב א"י בעצם מצוה רבה מאוד, אשר התירו חז"ל שבות בשבת¹⁴⁷ עבור קנין בית א' שם ביד ישראל¹⁴⁸, כש"כ לנטוע שדות וכרמים ובתים ביד ישראל. וגם מה שהבאתי מתנא דבי אלי' מה שזכה עמרי עבור שבנה עיר א' בישראל¹⁴⁹, וכ"ה בסנה"ד פ' חלק¹⁵⁰. ד', מי שיש

137 השווה שם, אות ה': "בימי הגאולה האמתית שאז תהיה אור הלבנה כאור החמה", וראה המשך דבריו.
138 ארבע השלבים האמורים נזכרו בד"צ, עמ' מז. צווינו: א. "לנטוע הנשמות והארץ תתן יכולה לישראל".
ב. "בנין מזבח והקרבת קרבן כאשר נזכה ברשיון... וע"י העבודה נזכה לנביא". ג. "אחר מלחמת גוג שיבוא בן דוד". ד. "תחיית המתים, ואז עין לא ראתה אלוקים זולתך [ישעיה סד, ג]".
139 זה לשונו בד"צ (בסוגריים מרובעים השלמות מילקוט ראובני): "וסעד לזה מצאתי בילקוט ראובני פ' וזאת הברכה, וזה לשונו שם: ודע כי מסורת בידינו כשיבוא משיח [עם קיבוץ גלויות בא"י... וכן ד' אלפים איש] הנמצאים (שם) [חיים כולם נעשו בריה חדשה גוף ורוח אותם] (שבאים מחוצה לארץ) [שהיו בח"ל והשתדלו לבא לא"י] ולא (חסו) [חשו] על גופם וממונם (יעלו חיים ברוחניות בגן עדן התחתון) [עשה אותם כבריה חדשה ומוליך אותם לג"ע התחתון] (עמ' סב).

140 ראה הערה 19.

141 כלומר, באיגרתו אל רשר"ה בשנת תרכ"ב, הנזכרת בראש האיגרת שלפנינו.

142 על-פי דברים כח, מא.

143 על-פי דברים שם, ח.

144 על-פי ישעיה א, יט.

145 רצה"ק ציין בד"צ כי מגמתה של החברה האמורה היא לעבד האדמה בארץ-ישראל. לפיכך, עשויה לצמוח קרן ישועה לדורים בארץ, הנתונים בחוסר כל. בכך לא יאלצו להמתין לסיוע מהגולה, כבסיס לקיומם, אלא רק כהשלמה (עמ' כז-כח. ובדומה עמ' סט).

146 קביעה זו כי כל המסייע לעבודת קרקע כאילו קיים מצוות התלויות בארץ, חוזרת ונשנית במשנת רצה"ק. בספרי ד"צ (עמ' כח. ובדומה עמ' קכט), שלום ירושלים (עמ' קלג). וכן באיגרותיו בתקופות שונות. ראה למשל כתבים עמ' רל, דמד, רנה, תא, תיט ("כל איש יקיים המצות ע"י שלוחו ש"א [= של אדם] כמותו [בכרות לד, ב]). בהסתמך על מדרש (ילקוט תהלים פה) ציין כי בקיום מצוות התלויות בארץ תלויה הגאולה (כתבים, עמ' תסח). — שני הפרטים (א', ב') המובאים באיגרת, נזכרים ב"חתימת המאמרים" בד"צ, עמ' קכט.

147 ראה גיטין ח ב, שולחן-ערוך אורח-חיים, סימן שו, סעיף יא.

148 רעיון זה נזכר בד"צ (עמ' נא, סז, סח), וכן בכתבים (עמ' רטז, שנא). שלוש הנקודות האמורות נזכרות, בשינוי סדר, באיגרת בשנת תרכ"ה (שם, עמ' רל).

149 מדרש זה הובא בד"צ, וזה לשונו: "נשים נא עין כמה גדול שכר העוסק בשוב ארץ ישראל. מצינו בתנא דבי אליהו (ח"א פ"ט) וז"ל: פעם אחת הייתי יושב בבית המדרש הגדול בירושלים לפני החכמים. אמרתי להם רבותי מה נשתנה עמרי שר צבא ישראל מכל אשר היו לפניו, שלא הושיבו מלך בן מלך (בעשרת השבטים) עד שבא עמרי וישבו שלשה מלכים על כסאו. אמרו לא שמענו. אמרתי להם שכרו היה מפני שייסד עיר גדולה בארץ ישראל כירושלים, ושהיתה בדעתו כשם שירושלים היא למלכי יהודה כך יהיה

לו נחלה בא"י כאלו קנה לו חלק בעוה"ב, כמבואר בראב"ע המובא בספרי¹⁵¹. ה', והיא העולה על כולנה, שהיא המטרה לחקות¹⁵² הגאולה וישועה, אשר כמחט סדקית תחל ובגדול כלה¹⁵³, כיד ד' הטובה עלינו¹⁵⁴ באחריתנו בב"א¹⁵⁵.

ועתה אחת שאלתי מעמו שלא ישיב עוד פני ריקם מלמלאות שאלתי לשלוח ספריי אל האדון וויל"ה¹⁵⁶ ראטשילד, ולערוך לפניו גם הדברים האמורים למעלה. גם להעלות בספרו ישורון¹⁵⁷ את עוצם המצוה והחסד של חברה זו, ולדבר טוב עליה. ג', העולה על כולם למהר תשובתו הרמה אלי, להודיעני עכ"פ מה יחדילהו אם לא ימלא משאלותי, טעמו ונימוקו כל יעלים ממני.

ובזה אצא באמרי שלום וברכה, ינשאהו ד' למעלה ראש¹⁵⁸ ונזכה בנחמות ציון.

דברי עבדו ידידו ומכבדו

הק' צבי הירש קאלישער

תשובה רש"ר הירש

נכבדתי לדבר מכ"ת נ"י מיום ג' העבר, אשר בשנים יאשימני מעלתו נ"י חנם. הספרים אשר שלח מ' ¹⁵⁹אלי זה שנתים עשיתי שליחותו. את הס' הא' המצאתי ליד האדון וו. דרטה"ש¹⁶⁰ דפה, והשאר מסרתי ליד מוכר ספרים קויפמן¹⁶¹ לעשות את מבוקש מ'. וגם לא חדלתי מהודיע מ' כל זה בכתב תשובתי מאז.

ואם דעתי קצרה מהכיר את הטוב והאמת אשר יפרחו כפי דעתו הרמה מהשתדלותו בענין ישוב א"י, ואת אשר לבבו למצוה וגם חובה גדולה יחשוב, לקט שכלי לא כן ידומה. ואני בענין אשר אין לי עסק בנסתרות¹⁶², אין טוב לי כי אם להחזיק בדרך הכבושה מאבותינו קדמונינו נ"ע¹⁶³, אשר לא שמו לנגד עינינו כי אם להיות חרדים בכל מאמצי כחנו לתקן

שומרון למלכי ישראל, שנאמר [מלכים א' טז, כד] ויקן (עמרי) את ההר שמרון מאת שמר בככרים כסף ויבן את ההר ויקרא [את] שם העיר כו'. לפיכך ישבו לו שלשה מלכים ומאתים ול"ב מלכים עבדו אותו" (עמ' טז-סח).

150 סנהדרין קב, ב. "א"ר יוחנן מפני מה זכה עמרי למלכות, מפני שהוסיף כרך אחד בארץ ישראל שנאמר וגו'."

151 מובא בד"צ, וזה לשונו: "וזה לשון ראש החכמים האבן עזרא בפרשת וישלח (לג, יט) על פסוק ויקן [את] חלקת השרה חלק בשדה. והזכיר זה הכתוב להודיע כי מעלה גדולה יש לארץ ישראל, (ו)מי שיש לו בה חלק חשוב הוא כחלק עולם הבא" (עמ' סה. ובקצרה עמ' כט). פרט זה הביא רצה"ק באיגרותיו בתקופות שונות. ראה למשל כתבים עמ' רטז, רנב (בלא ציון ראב"ע), חסד (צוין גם בשם רמב"ן. — בראשית שם, לג, הביא רמב"ן את פירושו האמור של ראב"ע).

152 צ"ל: לחכות. השווה: "גאולת ישראל אשר אנחנו חוכים לה" (ד"צ, עמ' לח). חוכים = מחכים, על-פי ישעיה ל, יח.

153 שימוש מהופך בפסוק בבראשית מד, יב.

154 על-פי עזרא ח, יח.

155 = במהרה בימינו אמן.

156 = ווילהלם.

157 ראה הערה 18.

158 על-פי עזרא ט, ו.

159 = מעלתו.

160 = ווילהלם דה רוטשילד.

161 י. קויפמן, מוכר ספרים בפרנקפורט ע"נ מיין. מאיגרות בשנת תר"ל עולה שרצה"ק עמד עמו בקשרים בדבר מכירת ספריו (ארכיון ציוני מרכזי, A9/54; כתבים, עמ' תפט).

162 ראה חגיגה יג, א: "אין לך עסק בנסתרות".

163 = ושמחם עדו.

דרכנו בדרך התורה לפני אלקינ¹⁶⁴ ולהרים מכשול¹⁶⁵ מקרבנו, ולצפות לגאולה בכל יום אם בקולו נשמע¹⁶⁶. ומעולם לא שמו על שכמנו לפנות דרך הגאולה ע"י חזק ותקון אדמת קדש, כי אם ע"י חיזוק ותיקון לבכנו ומעשינו לתושיה.

ואם השגתי קצרה מראות עלות שחר הגאולה¹⁶⁷ בקרוב כמה בתים גדולים כעת למלכות¹⁶⁸, אשר כמעט כולם, זולתי האדון האחד והיחיד דפה יצ"ו¹⁶⁹, רחקו מדרכי התורה והמצוה, ועם חדשים פורקי עול הדת ימנו. והוכתי בסגורים¹⁷⁰ מלדמות בלבבי אשר קלי הדת יבחר אלקי' להיות שלוחים לפניו. ואם לא יכלתי להכיר בהשתדלות להרבות עבודת אדמת קדש, כי אם דרך טוב למעט העני והמחסור אשר אחינו ב"י על אדמת אבותינו נאנחים תחתיהם אם היה אפשר. אכן מה אעשה, כל הבאים משם וכל מיודעי אשר היו שם יבטיחוני כי מן הנמנע לבא בזה לשום תועלת המועיל באמת, מחמת צוק העתים¹⁷¹ וקלקול מצב המדינה. וגם דאגתי לא תננת אשר רק בזה נחזה עוד מכשול על אדמת קדש בחלול שבת, ובעבור על מצות התלויות בארץ¹⁷². כאשר כל זה כבר גליתי לדר' לוריא מפפד"א אשר כתב אלי בענין הזה¹⁷³. הלא עם כל זה רק אתי תלין משוגתי¹⁷⁴ אם שגיתי, וד' הטוב יכפר בעד¹⁷⁵. ולא אמרתי מכל זה מאומה ברכים לעיני כל, ולא אמרתי קבלו דעתי. ולא היה מעולם כונתי לתת דופי ופגם במכ"ת ובכל המחזיקים בעצתו, אשר דעתם הרמה מסכמת עם

אוצר החכמה

164 השווה דעת רשר"ה לתגובת ר"מ אויערבך בדבר חברת ישוב ארץ-ישראל, בדברי תשובתו לר"א גוטמאכר: "אין הדבר תלוי אלא בתשובה, לעורר אהבת תורה" שכתב ושבע"פ, ולהטות לבבינו ללכת מישרים במסלול אשר דרכו בו אבותינו" (הלבנון, שנה א', גליון 4, כ"ה באייר תרכ"ג, עמ' 20).

165 על-פי ישעיה נז, יד.

166 על-פי תהלים צה, ז. וראה סנהדרין צח, א. באיגרת בשנת תרכ"ח כתב רצה"ק כי אכן נאמר פסוק זה, אך לעומת זאת נימנו על-ידי הנביא יחזקאל — ראה פרקים לד-לט — שלבים בגאולה. מכאן שידע, על יסוד הנבואה, שאין כל אפשרות לשובם של ישראל ביום אחד (כתבים, עמ' רנח). באיגרת נוספת, בשנה האמורה, ציין כי זה שיעלה בידו ליישב את הסתירה בין שני המקורות הנזכרים, "מובלנא מגא אכתרי" לבי מסותא" [עירובין כז, ב. תרגום: אוביל בגדיו אחריו לבית המרחץ] (כתבים, עמ' רס).

167 על-פי מדרש שוחר טוב יח, לו: "ולכך היא [מהדורת בובר: לפיכך] משולה הגאולה כשחר שנאמר [ישעיה נח, ח] אז יבקע כשחר אורך". וראה ירושלמי ברכות פרק א, הלכה א ("אילת השחר"). וראה הערה 133.

168 בכך הגיב רשר"ה על דברי רצה"ק בדבר המשמעות שיש לייחס לעובדה שבית רוטשילד וכדוגמתו הינם מקורבים למלכות. מסתבר שהנאמר להלן, בדבר חוסר נאמנותם לתורה ומצוותיה, מוסב לענפים השונים של בית רוטשילד — אשר צויין בשמו באיגרת רצה"ק — ולא לכל הנקובים בשם בספר ד"צ (ראה הערה 125).

169 = ישמרו צורו וקונו. הכוונה לווילהלם רוטשילד.

170 על-פי בראשית יט, יא.

171 על-פי דניאל ט, כה.

172 לנאמר כאן התכוון, כנראה, רצה"ק — אמנם, כמדומה, על יסוד פרשנות שלו — בהוספתו למהדורה הגרמנית של ד"צ, כי רשר"ה הודיעו [תרגום]: "שבחפץ לב היה עומד בראש המפעל, אלמלא החשש של חילול שבת וכו'" (עמ' 98-99). וראה לעיל הערה 75.

173 איגרת זו לא נשתמרה באוסף זנגר. ביום 14 בספטמבר 1862 כתב לוריא למשה הס: "קיבלתי מכבוד הברון פון רוטשילד מ-4 ח.ז. בביטויים אדיבים ביותר מענה שלילי "מטעמים שונים", מבלי שיפורש בו לפחות אחד מהם. וממר ד"ר הירש עורך ה"יישורון" קיבלתי היום מכתב ידידותי, הנותן לי אמנם את הודאות, שהוגה מחמיר זה אינו נגדנו, אולם התחמק מעיקר-הענין. אני משיב לו מחר במכתב מפורט" (תיאודור זלוציסטי, משה הס ובני דורו, תל-אביב תש"ז, איגרת 157, עמ' 241). — מפפד"א-מפרנקפורט דה-אודר.

174 על-פי איוב יט, ד.

175 דברי הימים ב' ל, יח.

דעתו. והלא אין לאדם כי אם ראות עיניו¹⁷⁶. ואם רק כולנו כונתנו רצויה, ורק עשות מצות בוראנו כפי ראת עינינו מגמת פנינו. זה יעשה וזה יחדל, וזה יקבל שכר על הדרישה כמו זה על הפרישה¹⁷⁷. וד' הטוב יכפר על השוגג ומשגה¹⁷⁸.

ובזה יצאתי ידי חובתי בענין הזה. וד' יאיר עינינו ויציל דרכנו מלכד¹⁷⁹, וימהר לשלח מלאך בריתו אשר הבטיחנו לפנות דרך לפני משיחו¹⁸⁰, והשב לבב כולנו אל אבינו שבשמים, ויחיש גאולתנו ופדות נפשנו.

כאות נפשו

יום א' ט"ז שב(ת) [ט] תרכד לפק

ב. רצ"ה קאלישר לר' אברהם יעקב לוין, י"ח באייר תרכ"ט¹⁸¹

ואודיעהו¹⁸² כי קבלתי מכתב מן חברת¹⁸³ חברים כל ישראל, והודיעוני שישלחו את האדון קארל נעטער¹⁸⁴ לאה"ק ליסד שם אקקערבויה שוהלע¹⁸⁵, ולאחר זמן גם קאללאניען¹⁸⁶. הגם שאין זה לגמרי כדרכנו¹⁸⁷, כי העקר לקנות אדמת קודש לעניי¹⁸⁸ עובדי אדמה, הצועקים מכאב לב לתת לפניהם¹⁸⁹. עכ"ז¹⁹⁰ קצת התחלה יצמח ויפריח¹⁹¹ מזה, ועוד חזון למועד¹⁹². הלא בהלבנון $N \approx 15$ הוצג מאמר מן החברה על דבר זה, תחזינה עינינו מישרים משם¹⁹³. וראוי להציג הדבר "בהאיזראעליט" בלשון אשכנזי — לעורר פני הנדיבים, לעזור

[אוצר החכמה 1234567]

176 השווה: "דאין לדיין אלא מה שענינו רואות" (בבא בתרא קלא, א).

177 ראה פסחים כב, ב: "כשם שקבלתי שכר על הדרישה כך אני מקבל שכר על הפרישה".

178 על-פי איוב יב, טז.

179 על-פי משלי ג, כו.

180 ראה מלאכי ג, א, כג.

181 איגרת זו ושלאחריה כהבאתן באיגרתו המאוחרת של ראי"ל, כנזכר לעיל. שינויי לשון הקיימים בנוסח הקיים באיגרתו הקודמת לרשר"ה [= נוסח א] יצויינו להלן.

182 נוסח א נוסף כאן: ג"כ.

183 שם: חסרה המלה חברת.

184 יצחק (שרל) נטר (תקפ"ו-תרמ"ב), ממייסדי חברת "כל ישראל חברים". בשנת 1868 ביקר בארץ-ישראל. ביום 11 בינואר 1869 מסר באסיפת הוועד הראשי של כי"ח דין וחשבון מסכם אודות נסיעתו, והציע להקים בית-ספר חקלאי. בעקבות זאת החליטו ראשי הוועד, בישיבתם ביום 26 במארס 1869, לייסד "בית ספר ללמד עבודת האדמה כיפו", ופירסמו קול קורא בענין זה. כאחראי למפעל נבחר נטר (ראה פרטיכל של ישיבות אלה ב"הלבנון", שנה ו', תרכ"ט, גליונות 8, 15-18. וראה כתבים, עמ' רסח-רסט). וראה יוסף שפירא, מאה שנה מקוה ישראל, תל-אביב תש"ל, עמ' 59-68.

185 בית-ספר לחקלאות.

186 בהחלטות הישיבה האמורה של ראשי חברת כי"ח נקבע — בסעיף ט' — כי החל בשנה השניה ואילך לפעילות בית-הספר הנדון, תיקנה אחוזת אדמה אשר יהא בה די מושב לעשר משפחות לצורך עבודת אדמה. אחוזה זו תימכר ליהודים אשר יעסיקו בה את תלמידי ביה"ס. אם לא ימצאו קונים או שוכרים לאחוזה, תעובד האדמה על-ידי תלמידי ביה"ס בפיקוח חברת כי"ח (הלבנון, כנ"ל, גליון 18, עמ' 140-141).

187 וראה בדומה דבריו בשנים תרל"ב (כתבים, עמ' שנו), תרל"ג (שם, עמ' תנג).

188 נוסח א: לאחב"י.

189 על-פי בראשית יח, ח.

190 = עם כל זה.

191 נוסח א: ותפרח.

192 על-פי חבקוק ב, ג.

193 על-פי תהלים יז, ב. ראה בדבר המאמר הנזכר הערה 184.

ולהרים נדבות לדבר זה. ומי יתן כי גם הרב הגאון הצדיק בעל "הישורון" יתן ידו לנו להשתדל במ"ע¹⁹⁴ שלו אודות קנין אדמת הקודש.

ג. רצ"ה קאלישר לרא"י לוין, י"ט באייר תרכ"ט

אם קרא "בהמגיד" № 16 את אשר כתבתי נגד אסיפת קאססל¹⁹⁵ על דברי ד"ר יואל¹⁹⁶. אם יוכל להעתיקו ע"י בנו¹⁹⁷ נ"י ללשון אשכנזית, ולהציגו גם "בהאיזראעליט"¹⁹⁸, למצוה תחשב לו.

ד. רש"ר הירש לרא"י לוין, ד' בתמוז תרכ"ט

ועל דבר קנין אדמת קודש אשר העירני עליו מעלתו¹⁹⁹ נ"י. לא אכחד תחת לשוני אשר בחלה

194 = במכתב עתי. כלומר, כתב עת.

195 כנראה חל כאן שיבוש קל. אסיפת הרבנים הרפורמיים התקיימה בימים 11-13 באוגוסט 1868, בעיר קאסל. הועלו בה הצעות שונות בדבר תיקונים בדת. נקבע שתחקיים אסיפה נוספת, בה יטלו חלק גם נציגי קהילות. דיווח מפורט אודות דיוני האסיפה פורסם ב"המגיד", שנה י"ב, גליון 43, ח' באלול תרכ"ח, עמ' 265-267. בתיאור הדיון בשינוי מנהגי נישואין צויין כי מעטים, ובראשם ד"ר יואל, הצדיקו את המנהגים המקובלים זה מכבר (עמ' 266-267). רצה"ק יצא חוצץ נגד אסיפה זו — בלא ציון שמו של ד"ר יואל — ב"המגיד", כנ"ל, גליון 35, ט"ו באלול תרכ"ח, עמ' 277, וראה כתבים, עמ' תקיג. 196 ב"המגיד", שנה י"ג, גליון 8, י"ג באדר תרכ"ט, עמ' 63, פורסמה סקירה על הספר *Zur Orientierung in der Cultusfrage, von Dr. M. Joel, Breslau 1869* מחבר הספר "רצויה", כאשר נועדה להביא לידי פשרה בין האורטודוקסים לבין הרפורמים. אין הצדקה, לדעתו של המחבר, לדחייתם של הרפורמים עקב השקפתם בעניני הקורבנות ומהותה של הגאולה. לפיכך הציג להדפיס בסידור תפילה אחד את שני נוסחאות התפילה של שני המחנות, זה בצד זה. כל אחד מהם יתפלל בהתאם לנוסחו "כבית תפלה אחד". כותב הסקירה ציין כי שני הצדדים ידחו ההצעות האמורות. רצה"ק הגיב על כך, בגליון המצויין באיגרתו, המגיד, שנה י"ג, גליון 16, י"ח באייר תרכ"ט, עמ' 125. — מסתבר שרצה"ק שלח איגרת זו לרא"ל, יום אחד בלבד לאחר משלוח קודמתה, מאחר שבינתיים הגיע לידיו גליון "המגיד", וכו מאמרו הנדון.

197 ר' משה לוין, בנו של רא"ל, כיהן כדרשן בקהילות, וכן היה מלומד בחכמות שונות (כך ציין אביו באיגרתו אל רש"ר"ה).

198 מאמרו של רצה"ק לא פורסם ב"איזראעליט".

199 המדובר באיגרתו של רצה"ק, מיום י"ח באייר תרכ"ט, אשר הובאה, כאמור, באיגרתו הראשונה של רא"ל לרש"ר"ה. רא"ל הוסיף מצידו, כנוכח, בקשה כי רש"ר"ה יפרסם הדברים ב"ישורון". רא"ל עצמו סבר באיגרתו המאוחרת, כי בקודמתה כלל דברים שביקש לפרסם ב"הלבנון" נגד מאמר בו תקף כותבו את רצה"ק, "ועל המכתב הזה" — כתב רא"ל — "באה אלי בתוך דבריו הטהורים תשובתו הנ"ל בדבר קנין אדמת הקודש". למעשה הסתפק רא"ל, באיגרתו האמורה, בהודעה לרש"ר"ה כי שלח תגובתו לעורך "הלבנון". תוכן איגרתו של רש"ר"ה מעיד כי הינו מענה לדברי רצה"ק (במאמר ב"הלבנון" אין כלל איזכור של כ"ח).

המאמר הנדון חתום בידי בן דוד [פסיכדוניים]. קלויזנר ציין בספק כי המדובר בר' יהוסף שווארץ (כתבים, עמ' 49). ב"מפתח הלבנון" (ירושלים תשל"ד) נאמר שהמדובר בר' נחמן נתן קורוויגל (עמ' 95). פורסם ב"הלבנון", שנה ה', גליון 41, י"ב בחשוון תרכ"ט, עמ' 654-656; שם, גליון 42, י"ט בחשוון תרכ"ט, עמ' 669-671. רא"ל ציין כי תגובתו הוא לא נדפסה באשר: "בעל הלבנון כתב אלי תשובה נכונה, ומברר לי כי רק למותר אם יעלה דברי תוך הלבנון. ושלח לי לאות ב' נומרן של הלבנון". מסתבר שהמדובר בתגובתו למאמר האמור. אחת מהן של רצה"ק (הלבנון, כנ"ל, י"א בכסלו תרכ"ט, עמ' 717-719). האחרת של ר' יהודה אלקלעי (כנ"ל, גליון 48, ב' בטבת תרכ"ה, עמ' 763-765).

נפשי²⁰⁰ בכל הענין הזה. ולפי קוצר דעתי אין תועלת וטובה תצמח לתורה ולתעודה²⁰¹. ולא יאות ליראי ד' להתחבר אל חברת חברים כ"²⁰², אשר ראשי' ומנהלי' לא נכון לבכם עם ד' ותורתו, ואינם נאמנים בבריתו. אכן אם שגיתי בזה ד' הטוב יכפר בעד וכו'.

ה. רצ"ה קאלישר לרא"י לוין, י"ג בתמוז תרכ"ט

מאוד לבי כואב על שגיון ישן שיש להרכ הגאון הצדיק דק"ק פ"פ²⁰³. וזה איזה שנים כתבתי לו עבור זה, ואין חפצו לגרום בנין חרבות ארץ חמדה²⁰⁴. ובעו"ה הוא שלא ברצונו מאבד טובה הרבה מאחב"י, ומתקות גאולת הארץ האדמה בראשונה. וכעת יש לו עוד טענה שאנשי חברים כ"י בפאריז לא נכון לבם לתורת ד'.

צר לי מאוד על דעתו בזה. כי בכל פעם כאשר הנצנים נראו בארץ²⁰⁵ קרני ישע יפריחו, יבא תמיד איזה דבר למנוע הטוב מאחב"י ומאדמת הקודש. הנה אנשי חברת פאריז אם חקות התורה לא ישלימו הרבה מהם כראוי, עכ"ז תוכם רצון אהבה²⁰⁶ אל ד' ועמו וקדושת ארצו. וכן כתבו אלי בפירוש שלא יעשו דבר נגד האַרטאָדאָקס²⁰⁷. ורצונם לפקוד רב אחד גדול בתורה ויראת שמים, להשגיח על שמירת מצות התלויות בארץ ועל שמירת השבת²⁰⁸. והרב הנ"ל אף כי צדיק הוא בכל דרכיו²⁰⁹ ועושה בשגגה בענין זה, הלא נודע כי שגגת תלמוד עולה זדון²¹⁰. כי ימס לבב אחינו²¹¹ מהחזיק ישיבת אה"ק, אשר שקולה מצוה זו נגד כל התורה, כמבואר במדרש ובזוה"ק למרכה, וכמובא מזה בספרים רבים²¹². והנה בדעתי לנסוע בעצמי אל פ"פ, א, מ²¹³. כי אז אקוה להכריע דעתו ודעת אחרים שמה גדולי עם²¹⁴.

200 על-פי זכריה יא, ח.

201 על-פי ישעיה ח, כ.

202 = כל ישראל [חברים].

203 = דקהילה קדושה פרנקפורט.

204 על-פי ירמיה ג, יט.

205 על-פי שיר השירים ב, יב. וראה לגבי ההמשך הערה 121.

206 על-פי שיר השירים ג, י.

207 ראה לענין זה באיגרת דלהלן.

208 ראה דברים דומים בכרוז שפורסם בשנת תר"ל (כתבים, עמ' שז). המדובר במצוות התלויות בארץ). וראה להלן הערה 227.

209 על-פי תהלים קמה, יז.

210 אבות ד, יג.

211 על-פי דברים כ, ח. לביטוי זה נזקק רצה"ק בשני מאמרים בשנת תרל"ב: המגיד, שנה ט"ז, גליון 4, י"ד בשבט, עמ' 36; חבצלת, שנה ב', גליון 48, כ"ד באלול, עמ' 379.

212 ראה ספרי, פרשת ראה, סימן נג. וראה זוהר ח"ג, רפו א. וראה עוד תוספתא עבודה זרה, פרק ה, הלכה ה; רמב"ן, ספר המצות, השמטות לעשין, ד. וכן, ר' אלעזר אזכרי, ספר חרדים, פרק א ממצוות עשה התלויות בארץ-ישראל, סעיף טו (מהדורת קושטאנדינה תקי"ז, נג ב); ר' אברהם צבי הירש אייזנשטאט, פתחי תשובה, אבן העזר, סימן עה, ס"ק ו; ר' משה חאגיז, שפת אמת, ווילנא תרל"ו, ליקוטים נט א; ר' חיים בן עטר, אור החיים, דברים ל, כ. ובדומה, ר' אברהם בורנשטיין, שו"ת אבני נזר, יורה דעה, סימן תנד. — רצה"ק חזר וציין בכתביו חשיבות מצוות ישוב ארץ-ישראל. ראה ד"צ, בפרק "מעלת ארץ נושבת" (עמ' סד-עא), וכן בעמ' לב, נה, קלו. וראה כתבים, עמ' שסא, שסז, תלו. בפירושו לתורה (בראשית כח, יא) נזקק למעשה — המובא בספרי (שם) — בדבר התנאים שירדו מארץ-ישראל ללמוד תורה ובכו בזכרם את הארץ. הסברו, הם עזבו את הארץ לזמן קצוב, ובחוץ-לארץ עברה מהם רוח הקודש.

213 = פרנקפורט אם מיין.

214 בשולי הדברים ציין ראי"ל כי השיב לכותב שימנע מנסיעה זו, הכרוכה בטלטולים ובהוצאות. בעת שיחבר לרשר"ה כי יש "מצוה בזה ואין שטן ואין פחד שלא תהי' היגיעה בחנם", אזי גם רשר"ה

ו. רצ"ה קאלישר לרא"י לוין, כ"ב בתמוז תרכ"ט²¹⁵

ובאמת הרב הגאון הצדיק מפ"פ א, מ בתומתו הוא כמעט המעכב את גאולת אדמת הקודש מחורבנה. כי בל"ס²¹⁶ הצדיק ווילהעלם פאן ראטה שילד, אשר עשרת אלפי כסף כינו ובין הקודש מה היא. והי' קונה לו כפר אחד באה"ק, להושיב שם כוספי עבודה, להניח ברכה לתוך ביתם²¹⁷, שיהי' נהנים מיגיע כפם, ולקיים מצות התלויות בארץ הקדושה. כי שלוחו של אדם כמותו²¹⁸. וגם הי' מגיע הפראצענטען²¹⁹ 4-5 מן העובדים, שהי' כל אחד נותן באהבה נ' ר"ט²²⁰ לשנה מן אדמה של אלף ר"ט, עם כלי מחרישה ובהמות בכלל. ומן התחלה הי' נעשה גמר. אך אם רבו יאמר לו שלא מצא חן בעיניו הדבר הזה, למה יאבד הון ללא יועיל²²¹.

לכן העיכוב בא ע"י הרב הנ"ל, אף שלא ברצונו ודעתו. כי גם אנכי אדע שהוא צדיק וצדקות אהב. ואם הי' התחלה מצדיק זה הי' אחרים עושים כמוהו, והי' מקוים כל מה שהביא המחבר ד"צ ושל"י²²², והאריך בראיות ברורות²²³.

ומה שידמה הרב הנ"ל נ"י שראשי' של החברים כ"י לא נכון לבם לשמור תורת ד', ב' תשובות בדבר. (א) הגם שמהם אינם שומרי חוק, הנה שכרם רב להם, כי המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים עולם מלא²²⁴. כש"כ אלו שקיימו כמה אלפים מנפשות ישראל לפדאם משחת²²⁵ משבי' ומהריגה, כנודע לכל אשר בכל הארץ יצא כן חסדם לאין קץ. ובזכות זה ראויים הם שיוצמח פרי קודש על ידם. (ב) הם כתבו בדחוף בזה"ל: "וויר ווערדען דיא אַרטאדקסי ניכט ענטגעגען טרעטענן"²²⁶. והם רוצים לתת איש גדול על הפקודה, ללמד שמירת המצות התלויות בארץ. ואם ימנו את הרב הגאון מו"ה צבי הירש קאלישער²²⁷ נ"י,

"יתאמץ בכל כחו להיות לעזר בדבר הזה". ראי"ל הוסיף כי בדעתו היה לכתוב לרשר"ה "גודל הענין". אך עד עתה נמנע מכך עקב התלבטויותיו — המובאות לעיל — אשר קדמו לכתובת איגרתו לרשר"ה. מסתבר כי תגובתו האמורה של ראי"ל היוותה הרקע לכתובת איגרת זו של רצה"ק. דומה כי ביקש לחזק טיעונו, במגמה שראי"ל יעשה בהם שימוש באיגרתו המעודתת, כדבריו, לרשר"ה. ואכן, ראי"ל שילב באיגרתו לרשר"ה גם דברים אלו.

216 = בלא ספק.

217 על-פי יחזקאל מד, ל.

218 ראה הערה 146.

219 אחוים.

220 = רייכסטאלר.

221 על-פי משלי יא, ד.

222 דרישת ציון ושלום ירושלים.

223 דומה כי עקב מגמתו האמורה של ראי"ל להעלים זהותו של כותב הדברים, שינה כאן, ולהלן, באיזכור שם רצה"ק. מנוסח הדברים שבאיגרת, ונוקק לשימוש בגוף שלישי. ניתן לשער כי במקור הסתמך רצה"ק על ספריו, כדרך שנהג בכתביו. ראה למשל: "וכאשר הארכתי מזה בספרי דרישת ציון ושלום ירושלים" (כתבים, עמ' שד).

224 סנהדרין לז, א.

225 על-פי איוב לג, כד.

226 תרגום: אנחנו לא נתנגד לאורתודוקסיה. בדחוף = מכתב דחוף. בזה"ל = בזה הלשון. — רצה"ק ציין גם בתקופה מאוחרת נאמנות זו. בשנת תרל"ג כתב כי חברת כ"ח תפעל רק בהתאם לדין תורה (כתבים, עמ' תנג). ראשי החברה החליטו כי בשנת תרל"ה יקפידו על שמירת השמיטה במקוה ישראל (שם, עמ' תקכח, ועוד).

227 בשנת תרכ"ג הביע רצה"ק מאויו לעלות לארץ-ישראל ולהשגיח בה על קיום השבת ומצוות התלויות בארץ (שם, עמ' קפח), וברומה בשנת תרכ"ז (שם, עמ' רמה). בשנת תרל"ב פנה נטר לרצה"ק וביקשו כי יבוא למקוה ישראל, כדי לפקח על קיום מצוות התלויות בארץ (שם, עמ' שלט). אולם לבסוף לא יצא הדבר אל הפועל מחמת בריאותו הלקויה.

הלא נודע שלא יצא ח"ו תקלה מת"י²²⁸. (ג) הלא בטרם החלו חברים כ"י והי' רק החברה ישוב א"י על ידינו, והעומדים בראש היו הרב הגאון הצדיק מו"ה אלי' אב"ד דק"ק גרעדץ²²⁹ שיחי', והגאון מו"ה צבי הירש קאלישער, והרב הצדיק ר' שמחה פירשט²³⁰. ומי יאמר שגם לנו לא יתן אומן²³¹? הלא עון גדול ישא²³² המהרהר אחר ת"ח גדולים כאילו. ואם יאמר שיהי' בזה ביטול תורה. אדרכה, רק בזה תתחזק התורה. כי אם אין קמח אין תורה²³³. ורבים אנשי העבודה אשר אין להם עסק בלימוד, והמה יתנו את המעשר ליושבי אהל²³⁴ וכו'.

123-4567

בבית

לפי חוקי

מדינת

228 ראה ברכות כח, ב. מת"י = מתחת ידו. וראה הערה 231.

229 ר' אליהו גוטמאכר (ראה אודותיו הערה 39).

230 הסוחר שמחה פירשט מקהילת שמיגל (Schmiegel) במחוז פוזן. כיהן כאחר הגזברים של החברה לישוב ארץ-ישראל. בשנת תרכ"א ציין רצה"ק כי הוא עולה "בלבבו הטוב" על פני הגזבר האחר (כתבים, עמ' רמא. וראה עמ' רמד). בשנת תרכ"ו כינהו: "איש רב פעלים הצדיק מו"ה" (שם, עמ' קכח. וראה עמ' רנב).

231 בשנת תרכ"ג קבע רצה"ק כי חזקה לחברי החברה האמורה "שלא יצא דבר שאינו מתוקן מתחת ידיהם" (שם, עמ' קפח). — יתכן כי המשפט דלהלן הינו הוספה של מעתיק האיגרת (וראה הערה 223).

232 על-פי בראשית ד, יג.

233 אבות ג, יז. בשנת תרל"ב כינה רצה"ק לימוד תורה ועבודת אדמה בארץ-ישראל "תורה עם ד"א [= דרך ארץ]" (כתבים, עמ' שנה). מקור ביטוי זה אבות ב, ב.

234 על-פי בראשית כה, כז. — רעיון זה נשנה במשנתו של רצה"ק. בספרו ד"צ הגיב על הקובלנה כאילו בהטפה לעבודת אדמה קיימת נסיגה מרוחניות לחומריות, שכן לימוד התורה נפגע. אדרכה, לדעתו יגורר הדבר הרמת עטרת התורה, שכן אם אין קמח אין תורה. מצויים רבים אשר אור התורה לא זרח עליהם. רצונם בכל לב להשתלב בעבודת אדמה. הם יחזיקו ידי לומדי תורה אשר תורתם אומנותם (עמ' כח. וראה בדומה כתבים, עמ' רטז, רל, ועוד).